

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

Pieter K. Baaij, *De Farizeze Paulus. Een nieuwe blik op Paulus en zijn verkondiging in de Brief aan de Romeinen*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2009, 167 p., € 19,95 (ISBN 9780058299550).

De brief aan de Romeinen blijft dr. Baaij bezig houden. Voor ons ligt de vijfde publicatie die hij aan deze brief wijdt. Ging het vorige boek over de adressanten, dit boek gaat vooral in op de persoon van de apostel. Was Paulus een hellenistische of een farizeze Jood? Baaij kiest met overtuiging voor de laatste optie. Het misverstand op dit punt wordt volgens de schrijver vooral opgeroepen door het feit dat men er geen erg in heeft dat Paulus weliswaar in het Grieks schreef, maar zijn tekst overdacht in het Hebreeuws, de taal van het Eerste Testament. De apostel wil zijn volksgenoten in Rome de Schriften leren verstaan op een wijze die de God van Israël van hen vraagt. De brief is dan ook volgens Baaij gericht aan de Joden in Rome. In een uitgebreide bespreking van Romeinen 1:16,17 verdedigt hij – contra de Amerikaanse nieuwtestamenticus Schreiner – als vertaling van het zeventiende vers: ‘De gerechtigheid van God openbaart zich binnen in hem vanuit [het] geloof tot [het] geloof’. Aan de hand van enkele woordstudies laat hij het verschil zien tussen het verstaan van Paulus vanuit een hellenistische of vanuit een hebreeuwse achtergrond. Daarnaast komen onder meer ter sprake de visie op de wet en op Israël.

Dat Paulus vanuit het farizeze Jodendom moet worden gelezen blijkt volgens Baaij ook uit zijn verstaan van de wet van God als wegwijzing van Israëls God. De brief is zijns inziens één grote lofzang op de wet en tegelijk een waarschuwing tegen het misverstaan en misbruiken van de Thora. In 11:26 moet de nadruk niet gelegd worden op ‘gans Israël’, maar op ‘en wel op deze wijze’. Dat betekent volgens hem: zoals Paulus in het voorgaande uitvoerig heeft verkondigd. ‘Geheel Israël zal niet anders worden gered door de God van Israël dan Hij dit volk in Zijn Woorden heeft doen weten’ (p. 158).

Tegenover auteurs die Paulus vooral vanuit het Hellenisme willen verklaren geeft de auteur een goed tegenwicht. Toch vraag ik me af of hij niet doorslaat in een andere eenzijdigheid. In hoeverre was het Jodendom in de diaspora waartoe de apostel behoorde, beïnvloed door Griekse gedachtegangen? Jodendom en Hellenisme vormden, zoals Martin Hengel heeft aangetoond, toch geen volstreekte tegenstellingen. Hellenistische invloeden zijn dus niet helemaal uit te sluiten, ook niet in de stad Jeruzalem waar de apostel zijn scholing kreeg aan de voeten van Gamaliël (Hand., 22:43). Kun je bovendien volhouden dat de Romeinenbrief aan Joodse christenen geschreven is? Op dit punt heeft het betoog van Baaij, bijvoorbeeld zijn exegese van Romeinen 11:13, me opnieuw niet overtuigd.

Baaij gaat in tegen tal van gevestigde meningen. Daarmee daagt hij zijn lezers uit en scherpt hij hun zinnen. Een winstpunt is verder dat het boek veel helderder geschreven is dan de eerste publicaties van de auteur. Ik heb bovendien grote bewondering voor de werkkraft van de schrijver die op zijn hoge leeftijd op erudiete wijze deelneemt aan de exegetische discussie over een gedeelte uit het corpus paulinum dat in de kerkgeschiedenis van ongehoord grote betekenis is geweest en nog is.

A. Noordegraaf

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

A. Baars, *Calvijn: vluchteling en vreemdeling*, uitgave van de Willem de Zwijgerstichting, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2009, 47 p., € 4,30 (ISBN 9789072462466).

In het kader van het Calvijjaar verscheen er een brochure van de Willem de Zwijgerstichting over de reformator van Genève. Het eigene van deze uitgave is dat Calvijn als vluchteling/ vreemdeling getekend wordt en zijn geloof en theologie als door het vluchteling/vreemdeling-zijn, wordt getekend. De auteur, die in zijn dissertatie al blijk gaf van zijn grote deskundigheid op het terrein van Calvijns theologie, gaat op even toegankelijke als grondige wijze in op deze thematiek. In vijf hoofdstukken werkt hij het onderwerp uit, waarna een evaluatie volgt. Hoofdstuk I vormt de inleiding. Daarin schrijft hij: 'Eén van die begrippen (namelijk van Calvijns theologie, WV) is het complex dat we aanduiden met de woorden "vluchteling" en "vreemdeling". Daarmee komen we op een belangrijk snijvlak van Calvijns biografie en van zijn theologie terecht.' (5)

Baars opteert voor een gelaagde betekenis van het begrippenpaar. De eerste is die van de concrete historische situatie. Niet alleen was Calvijn zelf een vluchteling, maar ook woonden er in Genève (en Straatsburg) veel vluchtelingen. Deze situatie was niet vrij van spanningen tussen de oorspronkelijke bevolking (enfants de Genève) en de nieuwelingen. Vaak ging het dan om het verschil tussen een meer liberale levenswijze en een door het Woord van God genormeerd leven, zoals Calvijn en andere predikanten die voorstonden. Calvijn waarschuwt met name in zijn preken tegen vreemdelingenhaat. Ook bemoedigt hij mensen die om het Evangelie berooid door het leven gaan.

De tweede betekenislaag raakt de kerkelijke invulling. De verstrooide en berooide kerk vormt een bijzondere broederschap. Vluchtelingenkerken verbreiden het Evangelie. De derde betekenis is die van het vreemdelingschap van een christen in deze wereld. Er is de strijd en aanvechting van het geloof en tegelijk de reis door een vreemd gebied op weg naar het vaderland (peregrinatio). Een reis vol heimwee en ook vol vreugdevolle zekerheid. Na een korte evaluatie volgen discussievragen, een beknopte bibliografie en aantekeningen. Dit boekje biedt in kort bestek veel goeds. Het neemt de lezer meteen mee de diepte van Calvijns spiritualiteit in. Leerzaam is de actualisering door Calvijn naar de concrete situatie. Ik vroeg me af wat Calvijns visie op de vluchteling/vreemdeling ons te zeggen heeft in onze situatie waarin ook allerlei spanningen tussen autochtonen en allochtonen aanwezig zijn. Jammer is het dat de auteur zo kort moest zijn over het verband tussen vluchteling zijn en de verkiezing. (27)

W. Verboom

J.G. Barnhoorn, *Amicitia Christiana. Da Costa en Groen van Prinsterer in hun briefwisseling (1830 - 1860)*, De Banier, Apeldoorn 2010, 460 p., € 34,90 (ISBN 9789033607882).

Op 3 september 2009 behaalde emeritus predikant Barnhoorn op 76-jarige leeftijd de graad van doctor met dit lijvige en gedegen proefschrift, verdedigd aan de Vrije Universiteit. Een hartelijke felicitatie is zeker op zijn plaats. Dat geldt te meer gelet op de inhoud van dit fraai uitgegeven boekwerk. Aan de hand van de uitvoerige briefwisseling tussen Groen en Da Costa wordt een vriendschap getekend, die geworteld is in het geloof in Christus. Het gaat niet om een romantisch vriendschapsideaal of een correspondentie tussen 'heren van stand', maar om een gesprek tussen broeders in Christus dat zicht geeft op de persoonlijkheid van de gesprekpartners, hun theologische posities en op wat hen motiveerde tot concrete stellingnamen in de historische ontwikkelingen.

De auteur beperkt zich niet tot de weergave van wat in de briefwisseling aan de orde komt, maar tekent ook breed de historische situatie. Daardoor geeft dit boek veel materiaal om allerlei ontwikkelingen in de negentiende eeuw, bijvoorbeeld de strijd rond Afscheiding en kerkherstel, beter te verstaan. Boeiend is de wijze waarop de theologische posities van de beide vrienden in het kader van de controversen van die tijd worden geplaatst. Zo komt bijvoorbeeld de theologie van de Groninger school, van J.H. Scholten c.s en die van de ethischen breed aan de orde.

Da Costa treedt vanuit zijn brieven naar voren als een levend gelovige, die dankbaar is voor hetgeen hij in het erfgoed der vaderen aan de kerk geschonken weet, maar er tevens van overtuigd is dat God telkens weer nieuwe verrassingen voor ons in petto heeft. Hij staat van harte achter de kernen van het katholieke en gereformeerde belijden, maar is doodsbenauwd om het belang van de kerkleer te overaccentueren. Op dit punt lagen er zeker verschillen met Groen, die deze zelf steeds weer als ‘nuances’ benoemde. Barnhoorn weerlegt de opmerkingen van G.C. van Niftrik dat de belijdenis bij Groen een statisch karakter had. In werkelijkheid wordt Groens visie op de belijdenis gekenmerkt door een grote mate van soepelheid. Net als Da Costa was Groen van oordeel dat er nieuwe Formulieren moesten komen, waarin de vrucht van gelovige wetenschap zuiverder en vollediger verwerkt zou zijn. Maar voor het zover was, moesten de bestaande Formulieren van Enigheid als afgeleide norm (*norma normata*) voor de evangelieverkondiging in de kerk gehanteerd worden, even ondubbelzinnig als onbekrompen. Beide vrienden hebben zij aan zij gestaan in hun strijd tegen de geest der eeuw, zoals deze zich bijvoorbeeld ook in de toen gangbare geschiedbeschouwing openbaarde. Ze hielden vast aan de onverbrekelijke samenhang tussen ‘Er staat geschreven’ en ‘Er is geschied’, zonder dat dit leidde tot een gemakkelijk traceren van Gods hand in de geschiedenis. De staatkundige vraagstukken van hun tijd hebben ze weliswaar op uiteenlopende wijze benaderd, maar de reikwijdte van de verschilpunten woog niet op tegen het bindend vermogen van het gemeenschappelijk uitgangspunt, namelijk het geloof dat God het bewind in handen heeft. Dat uitgangspunt deed hen ook pal naast elkaar staan in hun hartstochtelijk ijveren voor onderwijs dat op voluit christelijke, gereformeerde leest geschoeid was.

Informatieve beschouwingen worden gewijd aan Groens vermeende platonisme en Da Costa’s chiliasme (met een fraaie uiteenzetting over de verhouding tot Kohlbrugge). De eschatologische verwachtingen van Da Costa, die in zijn leven steeds sterker naar voren komen en zich richten op een toekomstig duizendjarig rijk en daarmee de ‘wederoprichting van het koninkrijk aan Israël’, hebben bij Groen geen hoorbare weerklank gevonden. Al met al heeft Barnhoorn een gerijpte studie ter tafel gelegd in overeenstemming met de waardigheid zijner jaren.

J. Hoek

Emidio Campi en Ruedi Reich (Hrsg.), *Consensus Tigurinus (1549). Die Einigung zwischen Heinrich Bullinger und Johannes Calvin über das Abendmahl. Werden – Wertung – Bedeutung*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009, 401 p., € 34,80 (ISBN 9783290175153).

In het kader van het Calvin-jaar verscheen een mooi boek over de *Consensus Tigurinus (CT)* uit 1549. De betekenis van de *CT* omschrijft de uitgever in een *Zum Geleit* als volgt: ‘Der Consensus ist ein Grunddokument der weltweiten reformierten Kirche und so auch ein Zeichen der dauernden Verbundenheit von Zürich und Genf.’ Het document kan helpen om in deze tijd katholiek en oecumenisch kerk te zijn.

In het eerste hoofdstuk beschrijft Emidio Campi de ontstaansgeschiedenis van de *CT*.

Aanknopen bij Zwingli, maar verdergaand, wijst hij de gedachte af, dat in de tekenen van brood en wijn de genade aanwezig zou zijn. Maar hij opteert wel voor de gedachte dat het heil van Christus in het avondmaal present is. Het teken moet daarbij niet worden losgemaakt van de betekende zaak. Calvijn hecht – zoals bekend – aan de aanwezigheid van Christus als ‘substantia’ in het avondmaal, niet lichamelijk, maar door de Heilige Geest. Belangrijke samenbindende formuleringen vinden we in de zogenaamde *Confessio Gebennensis*. Dat de eenheid van de Zwitserse kerken noodzakelijk was, werd nog versterkt door de politieke omstandigheden.

In 1549 komt de *CT* tot stand. Hij is ingedeeld in 26 artikelen. De eerste vijf artikelen bevatten een christologische inleiding. In de artikelen 6 tot en met 20 gaat het om de eigenlijke uiteenzetting over de betekenis van het avondmaal. Wie in het geloof de tekenen ontvangt, ontvangt ook de betekende zaak. Alleen de uitverkorene, de tot het geloof verlichte door de Heilige Geest, ontvangt het heil. De Heilige Geest neemt hierbij een grote plaats in. Dat Christus de ‘substantia’ in het avondmaal is, heeft Calvijn laten vallen. De laatste artikelen (21 t/m 26) gaan over verwerping van dwalingen. De erfenis van Zwingli wordt vanuit de verbondstheologische interpretatie van Bullinger met Calvijns pneumatologisch georiënteerde denkwijze in overeenstemming gebracht. Men vindt de opvatting van het document terug in de wijze waarop de *Heidelbergse Catechismus* (1563) en de *Confessio Helvetica Posterior* (1566) over het avondmaal spreken.

De reacties op het verschijnen van de *CT* waren verschillend. Bern was argwanend, maar ook de Lutheranen reageerden zeer kritisch. Peter Opitz onderzoekt hoe de dicta probantia (1 Kor. 11 en Joh. 6:35-38) door Bullinger en Calvijn worden uitgelegd. Hij constateert een grote mate van overeenkomst. Dan volgen de teksten van verschillende bronnen. Hier treft men een voortreffelijk stuk werk aan dat Philipp Wächli en anderen hebben verricht. Digitale foto’s van handschriften van Bullinger en Calvijn zijn opgenomen. Eberhard Busch bespreekt artikel 7 van de *CT*. Hij bestrijdt de mening van Bizer dat in de *CT* het delen in het heil afhankelijk zou zijn van het geloof of de verkiezing als voorwaarde. Geloof en verkiezing zijn immers onvoorwaardelijke gaven van God. Vervolgens toont François Dermange aan dat het in de avondmaalsopvatting van de *CT* gaat om de belofte van het evangelie, waardoor men leert te sterven aan de wereld en een nieuw leven leert leiden in heiligheid. Ruedi Reich vertelt over zijn persoonlijke ervaringen met het avondmaal. Hij is verheugd over het feit dat in de kerkorde van de evangelisch-gereformeerde landskerk van het kanton Zürich nieuwe mogelijkheden worden geboden om het avondmaal te vieren. Fulvio Ferrio trekt een lijn van de *CT* naar de *Leuenberger Konkordie*, specimen van een katholieke en oecumenische wijze van kerk zijn. Met een literatuurlijst, een tijdstafel rondom 1549 en enkele registers wordt dit voorname boek afgesloten.

Ik heb het met veel waardering gelezen. Al lezende dacht ik dat het wellicht goed geweest zou zijn, wanneer ook een Luthers theoloog vanuit het perspectief van *Leuenberg* zijn visie op de *CT* had gegeven. Het verrassende van dit boek is dat de originele teksten voor een brede lezerskring toegankelijk gemaakt zijn.

W. Verboom

C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordzij (1871-1944)* (ADChartas nr. 15), Vuurbaak, Barneveld 2010, 543 p., € 19,75 (ISBN 9789055604289).

De geschiedenis kan werken als een spiegel. De aanstaande sluiting van onder andere de PThU-vestiging in Kampen en een herleving van de discussie over Genesis 1 en 2, zijn in de spiegel van

het leven van Arie Noordzij (1871-1944) herkenbare thema's. Zijn biografie, het vijftiende deel in de ADChartasreeks, laat Noordzij's persoonlijke en vakmatige worsteling met deze thema's helder en herkenbaar naar voren komen.

De titel, *Gewantrouwd gereformeerd*, is, naast een goede karakterisering van het leven van Arie Noordzij, ook een weergave van het actuele spanningsveld waarin sprake is van groeiend wantrouwen en van vragen rondom het actualiseren van het gereformeerde gedachtengoed. Het is daarom verhelderend om deze biografie van Arie Noordzij, hoogleraar Oude Testament te Utrecht in de jaren 1912-1936, te lezen en er lessen uit te trekken voor de toekomst.

Het boek bespreekt Noordzij's leiderschap en zijn betekenis voor het gereformeerde onderwijs en voor de studentenbeweging SSR. Het geeft veel en goede informatie over Noordzij als persoon en over zijn inzet voor het onderwijs, voor theologen en geïnteresseerde gemeenteleden, maar er is vooral veel te leren uit de beschrijving van Noordzij's publieke positie als docent Oude Testament.

Noordzij was wetenschapper én gereformeerd. Dat vroeg van hemzelf veel onderzoek en bezinning ten aanzien van het omgaan met de Schrift, en stelde hem voor de taak om zijn visie en onderzoek serieus wetenschappelijk te onderbouwen. Hij moest met vakgenoten van gedachten wisselen en verantwoording afleggen van zijn keuzes en onderzoeksresultaten. *Gewantrouwd gereformeerd* gaat daar uitgebreid op in en laat zien dat er niets nieuws onder de zon is. Het staan in de voorste linies van de brede gereformeerde gemeenschap betekent zowel verantwoording afleggen aan de wetenschap als aan de vaak kritische achterban. Juist de steun en het vertrouwen van de achterban is nodig om overeind te blijven. In veel gevallen zou begrip voor het spanningsveld waarin gewerkt moet worden en vertrouwen in de oprechtheid van de betreffende persoon veel onrecht, pijn en verdriet kunnen voorkomen. Het is pijnlijk wanneer iemands integriteit ter discussie gesteld wordt. *Gewantrouwd gereformeerd* maakt uit het leven van Arie Noordzij duidelijk hoe dat ingrijpt in het leven van mensen.

Van Driel laat zien hoe in de eerste helft van de twintigste eeuw binnen de gereformeerde theologie omgegaan werd met vragen rondom de verdere doordenking van de Schriftleer en de consequenties daarvan voor het wetenschappelijk onderzoek van de Bijbel. Noordzij's worsteling hiermee – als docent en onderzoeker – wordt heel helder weergegeven. Die worsteling is ook heel herkenbaar. Vooral op het gebied van het Oude Testament leiden vragen rondom inspiratie en de Bijbeltekst tot heel verschillende opvattingen en tot meningsverschillen en spanningen. Binnen de gemeenten maar ook onder theologen worden resultaten van een eerlijke wetenschappelijke worsteling soms al te gemakkelijk afgedaan als 'Schriftkritisch', terwijl er juist oprecht gezocht is naar een antwoord op vragen die bij het bestuderen van de Bijbelteksten opkomen. Zowel de gemeente als de theoloog hebben belang bij een open en eerlijke omgang met deze vragen. Het gaat uiteindelijk immers om de uitleg en verkondiging van het Woord. De ernst van die opdracht maakt het onmogelijk om vragen rondom inspiratie en tekst niet serieus op te pakken. Deze studie maakt duidelijk dat er ruimte nodig is om vanuit het Woord te zoeken naar antwoorden en om elkaar op te scherpen en zo nodig te corrigeren.

Gewantrouwd gereformeerd is resultaat van grondig historisch onderzoek en tegelijk is het een uitstekend leesbare biografie. Van Driel laat in deze studie – net als in zijn dissertatie over de vrijzinnige theoloog B.D. Eerdmans – zien hoe boeiend en actueel het genre van de theologische biografie kan zijn. Hij ontsluit niet alleen een tot nog toe nauwelijks beschreven stuk twintigste-eeuwse theologiegeschiedenis, maar houdt de lezer dus ook een spiegel voor.

J. Ligon Duncan (ed.), *The Westminster Confession into the 21st Century. Essays in Remembrance of the 350th Anniversary of the Westminster Assembly*, 2 Volumes, reprint, Christian Focus Publications, Fearn 2004-2005, xxii + 443, xviii + 540 p., \$ 25 + \$ 27,- (ISBN 1857928628 + 1857928784).

Ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de synode van Westminster (1643-1649/1652), besloot het *Reformed Theological Seminary* een vierdelige publicatie uit te geven. Het doel van de uitgave is om historische en theologische reflectie te bieden op de *Westminster Confessie (WC)*. Daarbij gaat het om informatie, evaluatie en aanbevelingen. De uitgave richt zich op theologiestudenten en andere geïnteresseerden. Dat er belangstelling voor deze uitgave bestaat blijkt uit het feit dat binnen enkele jaren een herdruk verscheen. Een brede kring van deskundigen bespreekt allerlei aspecten die te maken hebben met de theologie en de invloed van de *WC* in diverse landen. Het gaat er de uitgever vooral om karikaturen van allerlei aard over de *WC* te weerleggen. Beide delen bevatten na een *Foreword, Introduction en Acknowledgment* ieder 14 hoofdstukken, waarin diverse thema's aan de orde komen.

Het is niet mogelijk om in deze recensie alle 28 onderwerpen te bespreken. Ik maak een keus. Wayne R. Spear behandelt de verhouding Woord en Geest in de *WC*. Whitaker vormt een brug tussen Calvijn en de *WC*. Timothy George (baptist) wijst op de overeenkomsten tussen het geloofsgevoel van de Baptisten in de zeventiende eeuw en de *WC*, ondanks het verschil in visie op de doop. Michael S. Horton gaat in op de visie van Finney op de *WC*. Hij noemde hem een papieren paus. Op boeiende wijze schrijven R. Scott Clark en Joel Beeke over de invloed van de foederaal theologie van Ursinus – via de Oxford Calvinisten – op de *WC*. De continuïteit die zij waarnemen, wijst Paul Helm ook aan tussen Calvijn en de *WC* inzake de scholastieke methode en J.V. Fesko wat de predestinatieleer betreft. Mooi vind ik de hoofdstukken over de spiritualiteit van de *WC* (David W. Hall) en over de eredienst (Nick Needham). Tussen de *Heidelbergse Catechismus* en de *Short Catechism* bestaan geen echte theologische verschillen, al kent de *Heidelberger* een meer persoonlijke – en de *Short Catechism* een meer theologische insteek (Joseph H. Hall). Derek W.H. Thomas schrijft een interessant artikel over de eschatologie in de *WC*. Ook het heden draagt reeds eschatologische trekken. Ligon Duncan gaat in op de presentia Christi in het avondmaal, bij Calvijn en in de *WC*. Noch bij Calvijn, noch in de *WC* is sprake van een presentia realis. Hierbij blijft wel onduidelijk wat Duncan onder realis verstaat.

Al met al is deze publicatie een belangwekkende uitgave geworden. Het wordt zichtbaar hoe groot de invloed van de *WC* in de wereldkerk is (Australië, Zuid-Korea). Al lezende noteerde ik naast de vele goede zaken ook enkele kritische punten. De artikelen zijn vaak (niet altijd) nogal kort, en daarom meer breed dan diep. Zoals het gaat met uitgaven als deze, mis je altijd bepaalde onderwerpen. Maar die komen misschien in de volgende delen aan de orde. Wat mij opvalt is dat niet echt ingegaan wordt op de bezwaren tegen een scholastieke theologie, maar te snel met een beroep op Richard Muller het ondeugdelijke van deze bezwaren wordt aangegeven. Ook wordt niet goed duidelijk wat de auteurs onder verbondstheologie verstaan. Enkele onjuistheden ontstieren de teksten. Op p. 25 en 32 van deel II wordt over een *Compendium* van de *Heidelbergse Catechismus* gesproken. Hiermee zal de *Catechismus Minor* van Ursinus uit 1562 zijn bedoeld. Op p. 258 staat abusievelijk dat de Psalmberijming van 1566 in Nederland een vertaling is van de Franse Psalmberijming. Het gaat hier echter om een eigen Psalmberijming van Datheen. Blijft staan dat ik met veel waardering deze bundels las en met belangstelling naar de volgende delen uitkijk.

John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Spoken op het kerkhof: Verkenningen van protestantse vertelcultuur*, Meinema, Zoetermeer 2009, 160 p., € 18,00 (ISBN 9789021142517).

De kern van dit boekje over protestantse sagen wordt gevormd door drie hoofdstukken over de zucht van Klaas Kuipenga, de Statenvertalers tijdens de pest in Leiden, en de bloedvlekken op de preekstoel in Waterlandskerkje. Drie verhalen uit de protestantse kerkgeschiedenis die teruggaan op een historische gebeurtenis, maar tegelijk ook als verhaal een eigen leven zijn gaan leiden.

Kuipenga was een van de voortrekkers van de Afscheiding in Ulrum, maar in plaats van een eenvoudige boer, was hij een van de notabelen van het dorp. Bart Wallet biedt een boeiende analyse van de wijze waarop het verhaal is aangedikt en vertaald naar de verschillende subculturen van nazaten van de Afscheiding. De vrijgemaakte Klaas is een heel andere dan de hersteld-hervormde.

John Exalto ontmythologiseert de wonderlijke bewaring van de Statenvertalers als een geprotestantiseerde versie van een oude Willibrordlegende. De vertalers hadden wel een verzoek bij de Staten-Generaal ingediend om Leiden te mogen verlaten, maar door de trage bureaucratie kwam het antwoord te laat. Pas in de negentiende eeuw kreeg het verhaal de functie van een bewijs van het bijzondere karakter van de vertaling.

Het zou interessant geweest zijn als de auteurs meer van zulke verhalen geanalyseerd zouden hebben. Nu staan de zeven bijdragen erg los naast elkaar. De overige bijdragen zijn op zichzelf genomen interessant, maar het is niet echt overtuigend om een analyse van een kettingbrief tegen de Jezusfilm te presenteren onder het kopje ‘protestantse vertelcultuur.’

Het verhaal over een dienstbode die van schrik krankzinnig wordt omdat zij vastgegrepen wordt op het graf van haar afgewezen minnaar is ook niet exclusief protestants. De meeste verhalen opgetekend uit mondelinge overlevering blijken overigens – in tegenstelling tot de vroegere opvatting over volksverhalen – terug gaan op schriftelijke bronnen. Aan dit verhaal ligt een gedicht ‘De Bezemsteel’ ten grondslag. De dienstbode steekt – daartoe uitgedaagd – een bezemsteel in het graf van haar ex. Maar ongemerkt steekt zij de steel door haar schort. Zij denkt dat zij door de dode gegrepen wordt. Het verhaal ontmythologiseert de zogenaamde ‘naloop’, de gedachte dat de doden nog iets kunnen vereffenen. Toch is in latere mondelinge varianten de natuurlijke verklaring verloren gegaan en lijkt het alsof het echt spookt op het kerkhof.

Dat *Jessica's eerste gebed* soms op een spookje lijkt, mag waar zijn, maar het is overdreven om te stellen dat het zo populair is geworden omdat de meerderheid van orthodoxe protestanten ernstige bezwaren heeft tegen sprookjes. Jacques Dane verwijst naar een tendentieuze artikel van zijn eigen hand naar aanleiding van de Kinderboekenweek van 2005 over ‘De Toveracademie’. Protesteren tegen occulte elementen in kinderboeken is nog iets anders dan het categoriaal afwijzen van alle sprookjes. De redactie had hier wel wat kritischer kunnen zijn.

Het sterke punt van dit boekje is het feit dat het terrein nog onontgonnen is. In 1984 verscheen in het Duits een artikel van Ton Dekker, destijds medewerker van het Meertens Instituut over protestantse verhalen in twee negentiende-eeuwse tijdschriften. Dat was tot nu toe het enige wetenschappelijke artikel over de protestantse verteltraditie. Het is in een Nederlandse vertaling in de bundel opgenomen.

Fred van Lieburg en John Exalto stellen in de inleiding terecht dat het corpus van protestantse bronnen nog ontsloten moet worden en geanalyseerd op verhaaltypen en vertelmotieven. Er is nog een overvloed aan scheurkalenders, periodieken, brochures en pamfletten waarin de schat van de narratieve protestantse traditie verborgen ligt. Misschien dat het in april gelanceerde kenniscentrum Digibron een bijdrage kan leveren aan de verdere ontsluiting van het narratieve element in de protestantse traditie.

Peter Golding, *Covenant Theology. The Key of Theology in Reformed Thought and Tradition*, Reprint, Christian Focus Publications, Fearn 2008, 236 p., \$ 16,- (ISBN 9781857929232).

De auteur, predikant-theoloog, heeft zich jarenlang verdiept in de gereformeerde verbondstheologie. De neerslag van zijn studie vinden we in deze publicatie. In een *Introduction* zegt hij: ‘The doctrine of the Covenant is the key of theology.’ Het boek bestaat uit acht hoofdstukken, waarin de diverse kanten van de verbondstheologie worden besproken. Dat gebeurt vaak op een enigszins compacte manier. In het eerste hoofdstuk gaat de auteur in op de historische wortels en ontwikkelingen van het thema. Reeds in de Vroege Kerk komen verbondsgedachten voor. Het is vooral in de gereformeerde reformatie dat het verbond gethematiseerd wordt. Achtereenvolgens bespreekt Golding Zwingli, Bullinger, Calvijn, Ursinus (de *Summa* is niet in 1584, maar in 1562 geschreven, W.V.), Olevianus en Melancthon. Vaak speelt de verhouding Wet-Evangelie daarbij een rol. Ook komen de denkbeelden van Tyndale, Bradford en Howie aan de orde. In hoofdstuk twee komt de zeventiende eeuw als de ‘Golden Age of Covenant Theology’ in beeld. Uiteraard komt Coccejus uitgebreid aan de orde, maar ook bijvoorbeeld Bunyan, Rutherford en Gillispie. De *Ierse Artikelen* van 1615 zijn de eerste confessie, waarin de term ‘werkverbond’ wordt genoemd. De *Westminster Confessie* (1647) bouwt daarop voort. In het volgende hoofdstuk worden bijbelse aspecten van het verbond besproken. Het verbond is unilateraal van oorsprong en bilateraal in uitwerking. Belangrijk gegeven is dat het woord *berith* in de Septuaginta met *diathèkè* wordt vertaald (niet *sunthèkè*). Dat is niet zonder reden, want ‘it emphasizes the divine initiative in the covenant, and in the sovereign, gracious and authoritative nature of its provision.’ (80) In hoofdstuk vijf voert de auteur – ondanks de kritiek die daarop bestaat – een pleidooi voor het gebruik van de term ‘werkverbond.’ De zaak is – afgezien van de uitdrukking zelf – in Genesis 1 en 2 aanwezig. Uitvoerig gaat Golding op het genadeverbond (hoofdstuk zes). Veel verschil van mening was en is er over de vraag: met wie richt God het genadeverbond op? Met de uitverkoren, of met de gevallen zondaar of met Christus? Christus is ook de Middelaar ervan. Hier komt ook het *pactum salutis* aan de orde met de twee- of drieverbondenleer. Complexe vragen rijzen, waarbij men zich afvraagt of de scholastieke distincties de bijbelse lijnen niet meer problematiseren dan verduidelijken. In hoofdstuk zeven bespreekt de auteur de verschillende dispensaties in de Schrift: het verbond met Adam, Noach, Abraham, Mozes, David, het verbond in Jeremia 31:31-34 en het nieuwe verbond in Christus. Hierin komt het genadeverbond tot zijn vervulling. In twee appendices wordt aanvullende informatie geboden. Het laatste hoofdstuk biedt een kort overzicht van nieuwere visies op het verbond. Hier mis ik K. Barth en anderen die in zijn spoor gaan. Twee dingen zijn in het verbond vooral van belang: het relationele in de wijze waarop God met mensen om gaat en de blijvende trouw van God aan zijn schepping. Met een bibliografie besluit het boek.

Het geheel biedt veel informatie, maar gaat niet erg diep op de materie in. Ook vindt men weinig lijnen naar de praktijk van geloof en gemeente zijn nú (prediking, geloofsbeleving, catechese enzovoort). Ik vind het vooral jammer dat er in dit boek weinig of geen oog is voor de blijvende betekenis van het verbond van God met zijn volk Israël. Deze opmerkingen zijn niet bedoeld om negatief te oordelen over deze publicatie. Wellicht zijn we in Nederland wat verwend met grondige studies over het verbond, zoals van Graafland, Loonstra, Van der Zwaag en anderen.

W. Verboom

Eddy Hallewas en Hans Mudde (red.), *Luthers gezien: Een oude traditie in een nieuwe kerk*, Kok, Kampen 2009, 208 p., € 24,90 (ISBN 9789043516716).

De voorplaat van deze bundel met artikelen over aspecten van Luthers theologie is een prachtige illustratie van de inhoud. De drieluik op het *Reformationsaltar* van de stadskerk van Wittenberg, vervaardigd in ca 1547 in de school van Lucas Cranach, beeldt een doopplechtigheid, de viering van het laatste avondmaal en de Lutherse biecht af. Op het voetstuk dat de afbeeldingen van de sacramenten draagt, wijst Luther vanaf de preekstoel de gekruisigde Christus aan.

De auteurs van de bijdragen, waarvan de meesten leden zijn van de theologische commissie van de Lutherse synode in de PKN, geven rekenschap van de elementen uit de lutherse traditie die zij van belang vinden voor het geheel van de protestantse kerk. De bijdragen introduceren een aspect van de theologie van Luther en actualiseren die vervolgens. Soms lopen de formuleringen bij de toepassing wat weg van de theologie van Luther zelf. Hij zal het wel niet eens geweest zijn met de stelling dat het geloof van God in de mens zichtbaar wordt in Christus (74).

De opzet brengt met zich mee dat de ene bijdrage wat meer historisch is dan de andere. Wim van Beek, die al eerder publiceerde over de doop bij Luther, beschrijft mooi hoe het sacrament volgens de reformator een dagelijks kleed is waarin de christen altijd moet lopen. Luther pleitte voor de kinderdoop door onderdompeling en zo is dat ook gepraktiseerd. Op het *Reformationsaltar* is Melanchthon te zien met een druipende dopeling in zijn handen.

Klaas Zwanepol levert vier bijdragen. Over de biecht – in de lutherse traditie doorgaans niet als een echt sacrament beschouwd – schrijft hij dat daarin de zorg om de objectiviteit van de toegesproken vergeving tot uitdrukking komt (88). Hij pleit voor een herwaardering van de biecht als concrete vorm van evangelieverkondiging.

Sommige bijdragen geven expliciete aandacht aan de geschiedenis van het Lutheranisme in Nederland. Hier en daar is er ook wel wat overlap tussen de verschillende bijdragen, bijvoorbeeld in de hoofdstukken over de kerk en over het ambt. Soms blijft een zin hangen. Joop Boendermaker schrijft over Israël en de kerk bij Luther en over het belang van het Oude Testament. ‘Hij was er van overtuigd, dat er geen enkel woord in het nieuwe testament staat, dat niet terugwijst naar het oude.’ (139) Volgens hem is Kohlbrugge veel lutherse dan velen waar willen hebben (143).

Het is mooi om te zien hoe de Lutherse bloedgroep in de PKN, die als vooruitstrevend bekend staat, in staat is om zo intensief met de eigen traditie bezig te zijn. Mogelijk ligt hier de basis voor een goed gesprek met de orthodox-gereformeerden in de protestantse kerk. Zij zullen zich in de geboden thema’s beter herkennen dan in het lutherse pleidooi voor de zegening van alternatieve relaties.

Opvallend is het verzet tegen het piëtisme. Het is jammer dat moderne Lutherse allergisch zijn voor dat deel van hun eigen erfenis, omdat het gesprek over het persoonlijk geloofsleven soms ook bijdraagt aan wederzijds begrip en daar is het de auteurs toch om begonnen. Vanuit de authentieke Lutherse nadruk op de objectiviteit van het heil is die aversie natuurlijk wel te begrijpen, maar ook bij Luther zelf zijn er mystieke invloeden die in het latere piëtisme worden opgepakt.

H. van den Belt

P.H. van Harten, *De Erskines. Inleiding tot hun leven en geschriften met kernteksten*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2009, 175 p., € 15,90 (ISBN 9789088651076).

In de serie *Inleidingen met kernteksten* is een nieuwe publicatie verschenen over de bekende Schotse predikanten Ebenezer en Ralph Erskine (1680-1754 en 1685-1752). Niemand zou deze uitgave beter hebben kunnen verzorgen dan de auteur P.H. van Harten, die in 1986 promoveerde op het onderwerp *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*. De theologische analyse van de opvattingen van de Erskines in de dissertatie is nu toegankelijk gemaakt voor een bredere lezerskring. De auteur is daar goed in geslaagd. Het boek telt na een *Verantwoording* drie delen: *Leven en werk (I)*, *Theologische hoofdlijnen (II)* en *Kernteksten (III)*. Het doel van het geheel is het ter lezing aanbieden van teksten die gekozen zijn uit de dagboeken en de preken van de beide Erskines. De broers zijn om verschillende redenen bekend geworden. Zij waren niet alleen voortreffelijke predikers, maar trokken ook menigten mensen tijdens de avondmaalsbijeenkomsten die enkele dagen duurden. Maar vooral zijn zij bekend geworden vanwege de zogenaamde Marrow-controvercy en de kerkscheiding van 1733. Wat betreft de Marrow-controvercy waren zij van mening dat inzake de toe-eigening van het heil gekozen moest worden voor een evangelische weg, tussen nomianisme en anti-nomianisme in. Zij legden veel nadruk op een ruime belofteprediking. Wat betreft de kerkscheiding, waarin zij een leidende rol speelden, zij weigerden zich te schikken naar de heerszucht van de overheid over de kerk. In de verdeeldheid die daardoor ontstond, meenden zij zich van de bestaande kerk te moeten afscheiden. Zo kwam de *Secession Church* tot stand.

Van Harten bespreekt in deel II kort de belangrijkste thema's van de theologie van de Erskines. Zij opteren voor geloofs zekerheid en een toekomstverwachting waarin de bekering van Israël een plaats heeft. De kernteksten zijn illustratief voor deze opvattingen. Telkens komt ook het spanningsveld tussen verkiezing en belofte aan de orde. De preken getuigen van een enorme Bijbelkennis van de Erskines. Wat betreft hun invloed door middel van de uitgave van hun werken in Schotland en elders, ook in Nederland, kan gezegd worden dat het belang hiervan is gelegen in wat Van Harten op p. 171 schrijft: 'Zoals Fisher dat reeds in de zeventiende eeuw gedaan had, wilden zij (de Erskines, W.V.) in de context van het puritanisme hulp bieden aan hen die geestelijk in de knel gekomen waren. Zonder iets af te willen doen aan de ernst van het oordeel en de toorn van God over de zonde, wezen zij bij voorkeur op de lichtzijde van het Evangelie. Hun theologie was in de meest diepe zin van het woord een "theologie der vertroosting".'

W. Verboom

J. Hoek (red.), *Vers christendom. Getuigenissen uit de Vroege Kerk*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 224 p., € 14,95 (ISBN 9789058299628).

Met de regelmaat van de klok verschijnt in de reeks die door de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Bond wordt uitgegeven, een nieuwe publicatie. Dit derde deel in de serie is gewijd aan getuigenissen uit de tijd van de Vroege Kerk. Vroegchristelijke auteurs blijken na zoveel eeuwen bepaald niet passé te zijn, integendeel! Niet alleen is de latere geschiedenis van de theologie niet te begrijpen zonder de inzichten van de patres, maar ook is het belangrijk onze situatie tegen het licht van de positie van de eerste christenen te houden.

A. van de Beek illustreert de actualiteit aan de hand van passages uit de brief aan Diognetus over de vreemdelingschap van de christen op aarde. Een boeiend hoofdstuk dat overigens voor

wie zijn boek over de eschatologie kent, geen nieuwe aspecten bevat. H.A. Bakker schrijft over de mystieke achtergrond van het schrijven van Tertullianus over de martelaren en laat zien hoe de invloed van de klassieke retorica speurbaar is. A. Goudriaan belicht de ekklesiologie van Cyprianus, terwijl P.F. Bouter de actualiteit van Athanasius geschriften tegen de Arianen behandelt. In het geding om de vraag ‘Wie is Jezus’ is het goed te luisteren naar de stem van de kerkvader. M.A. van Willigen geeft een mooie schets van Ambrosius van Milaan, terwijl K. van der Zwaag ingaat op de problematiek van genade en vrije wil bij Augustinus. Ons redactielid J. Hoek laat zien hoe Calvijn in zijn theologie sterk beïnvloed is door de kerkvaders, maar inzake de exegetische methode andere wegen gaat. Zijn opstel maakt nog weer eens duidelijk dat een gereformeerde theologie die in het spoor van Calvijn wil gaan voluit katholieke theologie is.

Elk opstel begint met een aantal citaten uit de desbetreffende kerkvader, terwijl ook leessuggesties gegeven worden voor wie zich dieper in de materie wil oriënteren. Aan de behandeling van de theologische vragen gaat steeds een korte levensbeschrijving vooraf. De eindnoten verwijzen naar primaire en secundaire bronnen. Je moet dan wel de moeite nemen voortdurend heen en weer te bladeren. Eindnoten mogen het voordeel hebben dat ze lezers die niet gewend zijn aan een notenapparaat niet voortijdig afschrikken, maar toch prefereer ik voetnoten. De bundel geeft een fraai overzicht over een aantal aspecten van de geschiedenis van de Vroege Kerk in het licht van de vragen die vandaag kerk en theologie bezig houden.

A. Noordegraaf

H.A.C. van Middelkoop, *Kerken onderweg. Geschiedenis van kerken in Nederland*, Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld 2009, 483 p., € 24,90 (ISBN 9789055604159).

Na Rasker (7^e druk 2004), Selderhuis (2006), Van Eijnatten en Van Lieburg (2006), Van der Graaf (2003) verscheen er een nieuw boek over kerkgeschiedenis. De auteur, bestuurslid van de Commissie BijbelstudieUitgaven van de Gereformeerde Bijbelstudiebond, verdiepte zich jarenlang in de kerkgeschiedenis. Het resultaat van haar studie ligt voor ons in dit boekwerk. Zij beschrijft vooral de geschiedenis van de zes grootste kerken in Nederland en besteedt veel aandacht aan de periode na de Tweede Wereldoorlog. Op evenwichtige wijze schetst zij in een twaalftal hoofdstukken de ontwikkelingen van de Rooms-katholieke Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Kerken (synodaal), de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), De Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord Amerika) en de Evangelische Beweging. De geschiedenis van elke kerk wordt in samenhang met die van andere kerken beschreven. De schetsen zijn helder en gestructureerd opgezet. In de titels van de afzonderlijke hoofdstukken geeft zij de kern van de besproken kerk weer. Zo wordt de Hervormde Kerk behandeld onder de titel ‘heel de kerk en heel het volk.’ Uiteraard wordt veel aandacht besteed aan de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Eerlijk en integer worden hoogtepunten en dieptepunten beschreven. Andere kerken worden – zo blijkt reeds uit de titel van het boek – voluit als kerken gezien. Opvallend is dat zij het ontstaan van de Hersteld Hervormde Kerk en de Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland een *afscheiding* noemt. (208)

Het boek zal niet voor iedereen die de geschiedenis van de kerk bestudeert voldoende bieden. Maar voor veel geïnteresseerden zal dat toch wel het geval zijn. Erg aardig is de mogelijkheid om het gebodene door middel van gespreksvragen te bespreken. Ook wordt het geheel dicht bij de lezer gebracht door middel van citaten en dergelijke. Het boek besluit met enkele bijlagen. Hier en daar trof ik een onnauwkeurigheid aan. Zo wordt de term ‘vervloekte afgoderij’ niet in de

tweede, maar pas in de derde druk van de *Heidelbergse Catechismus* genoemd (59). Het begin van de Nadere Reformatie kan mijns inziens beter met Willem Teellinck dan met Voetius verbonden worden (108). Ook lijkt het me onjuist om te zeggen dat Coccejus van de gereformeerde belijdenis afweek (107).

Ik vind dit boek om meer dan één reden een belangrijke uitgave. Vooral denk ik dan aan de toon van schrijven, die samenbindend kan werken. Het wordt duidelijk dat iedere kerk worstelt om echt kerk te zijn. Des te bemoedigender zijn de woorden uit het *Woord vooraf*: ‘Het gaat om de lijn die Christus, het Hoofd van zijn kerk, de eeuwen door tot vandaag toe doorgetrokken heeft. Hij zal dat blijven doen tot het einde van de tijden. Ondanks al het menselijk falen komt door Hem de kerk als zijn bruid tot haar eindbestemming.’ (V)

W. Verboom

W.J. op 't Hof, A.A. den Hollander en F.W. Huisman (red.), *De Praktijk der godzaligheid. Studies over De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly*, Een Pers, Amstelveen 2009, 351 p., € 35,- (ISBN 9789077246337).

Op 21 november 2009 werd aan de VU een symposium gehouden over het hier genoemde geschrift. Het werd in ons land bekend als het op een na meest herdrukte Nederlandstalig prozageschrift. In de VU-bibliotheek bevindt zich een collectie uitgaven. Over de vertaling van het Engelse origineel, de uitgevers en vertaalmethoden gaat het in deze bundel, die is uitgegeven door het Studiecentrum voor Protestantse boekcultuur van de VU. In het eerste hoofdstuk biedt Groenendijk een schets van het leven van de auteur Lewis Bayly. Geboren in (ca) 1575 in Carmarthen (Wales) werd hij later bisschop van Bangor. Hij overleed in 1631. Het leven van deze piëtistische puritein was geen ‘succes story’, maar eerder een ‘problem story’. In 1611 verscheen de eerste druk van *The Practice of Piety* als een soort vademecum voor de praxis pietatis. Veel nadruk krijgt de viering van de zondag als sabbat. Op 't Hof bespreekt in hoofdstuk 2 het leven van de vertaler Everhardus Schuttenius, onder andere predikant te Zwolle. In 1620 werd zijn vertaling uitgegeven. Op 't Hof geeft informatie over leven en werk van Schuttenius, die hij een hoofdvertegenwoordiger van de Nadere Reformatie noemt. Baars geeft een theologische analyse van het boek. Het gaat om kennis van God en van de mens. De ernst van het oordeel wordt met schrille kleuren getekend. Het geheel draagt een (individueel toegespitste) eschatologische gloed. Baars typeert het boek als volgt: ‘Ik meen dat *De Practyke* vooral een praktisch geestelijk boek wil zijn waarin dringend opgeroepen wordt tot een godzalig leven tot eer van de drie-enige God.’ (105) Huisman geeft vervolgens een schitterende bibliografie van het boek. Er zijn in totaal 53 drukken verschenen. De schepen van de VOC hadden het boek standaard aan boord. Huisman geeft een minutieuze beschrijving van de uitgaven, steeds met vingerafdruk. Over de titelgravures zegt Den Hollander interessante dingen. Men vindt er meestal de essentie van de boodschap van het boek in terug. Op 't Hof geeft een overzicht van de editiegeschiedenis met behulp van de STCN en Pietas (Huisman). Fraai zijn de korte schetsjes van de boekverkopers, vooral in Amsterdam. Van de Kamp gaat in op de vertaalmethoden van Schuttenius en later van Voetius, die in 1642 een herziening van de vertaling gaf. Men kan het beste spreken over een betekenis-georiënteerde vertaalmethode. Voetius grijpt meer dan Schuttenius in in de tekst, bijvoorbeeld door annotationes. Tegelijk corrigeert hij de tekst van Schuttenius om dichter bij de brontaal aan te sluiten. Op 't Hof gaat in op de receptiegeschiedenis. Het boek is met 51 drukken en 102.000 exemplaren het meest verkochte boek in de zeventiende eeuw. Na de 52^e en 53^e druk in de achttiende eeuw, stagneert de uitgave. Van de Kamp schrijft

in het laatste hoofdstuk over de internationale receptie. Het is door het grote aantal vertalingen een boek van wereldformaat te noemen. Het behoort met Van Kempen, Arndt, De Sales en Joh. Gerhardt tot de top vijf. Nederland neemt na Engeland en Duitsland de derde plaats in. In een *Bijlage* wordt een overzicht van voor- en nawerk geboden. Het geheel wordt gecomplementeerd door 47 illustraties, een bibliografie en registers.

Het boek is daarom zo waardevol omdat het een specimen is van de wijze waarop het puriteins geloofsgoed vanuit Engeland zijn weg vond naar andere landen en met name kerk en geloof in ons land beïnvloedde. De bundel is uitstekend verzorgd. Ik maak twee opmerkingen. Ten eerste denk ik dat het onderscheid tussen het *sufficier* en *efficier* van het werk van Christus (222), niet alleen van Lombardus is, maar precies de visie van de *Contra Remonstrantie* (1611) weergeeft. Ten tweede zou ik willen suggereren dat de stagnatie van de uitgave van de *Pracktyke* ook wel eens te maken kan hebben met de steeds groter wordende invloed van het Duitse piëtisme in ons land. In de achttiende eeuw draaide de wind – om zo te zeggen – van west naar oost. Schrijvers al Bayly maakten in ons land plaats voor Lampe en anderen (Krüger, Vitringa sr., Neander enzovoort).

W. Verboom

Herman J. Selderhuis (Hrsg.), *Johannes Calvin. Neue Wege der Forschung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2010, 252 p., € 39,90 (ISBN 9783534228089).

Dit is in de nasleep van het Calvinjaar nog weer een wat andersoortige bijdrage dan we tot dusver zagen, en wel een bundeling van min of meer recente Duitstalige wetenschappelijke artikelen over aspecten van Calvijns theologie. Uit de achterflaptekst valt af te leiden dat de uitgever een reeks boeken onder de noemer ‘Neue Wege der Forschung’ op de markt brengt, die kennelijk alle dezelfde formule hebben. Deze band over Calvin beoogt een representatieve dwarsdoorsnede te geven van veertig jaar Calvin-onderzoek. Vooral zijn opstellen opgenomen die verschenen in tijdschriften en boeken die niet direct over Calvin gingen, en daardoor gemakkelijk wat uit het vizier konden raken.

De bezorger heeft de geselecteerde artikelen ondergebracht in vijf categorieën: Structuur, Bijbel, Leer, Kerk, en Wereld. Daarmee lijken inderdaad wel de voornaamste thema’s die in het Calvin-onderzoek een rol spelen gedekt. Over de structuur van Calvijns theologie zijn bijdragen opgenomen van C. Augustijn (1988) over de mate waarin het humanisme de structuur van Calvijns denken heeft beïnvloed, en van M. Beintker (2002) over Calvijns denken in relaties. De bijdragen over de Bijbel gaan, lichtelijk eenzijdig zou ik denken, beide over de Psalmen: Een opstel uit 1968 van H.J. Kraus over hoe Calvin in zijn psalmencommentaar omgaat met leven en dood, en een bijdrage van Selderhuis zelf (2004) over hoe Calvin de Psalmen betrok op zijn eigen biografische en kerkelijke context. De opstellen over de leer gaan over Calvijns mensbeeld (een artikel van G. Bockwoldt, 1968), zijn verkiezingsleer (Andreas Lindemann, 2001) en over het *extra-calvinisticum* (Chr. Link, 1987). In de rubriek Kerk is een op de thematiek van zijn proefschrift voortbordurend artikel van W. Nijenhuis over de oecumenische Calvin opgenomen (uit NTT; zonder jaargave, maar dat moet zijn 1980). Daarnaast vinden we hier een wat oudere bijdrage van Jan R. Weerda over de theologie achter Calvijns kerkrecht (1964). Over Calvijns sociaal-maatschappelijke en politieke invloed tenslotte zijn teksten opgenomen van H. Vahle (*Calvinismus und Demokratie*, 1975) en E. Wolf (*Theologie und Sozialordnung bei Calvin*, 1972).

Over de gemaakte keuzes zou hier en daar natuurlijk wel een discussie te voeren zijn. Zo vond ik de bijdrage van Lindemann niet overtuigend; hij doet wel iets heel spannends als hij Calvijns

beroep op Rom.9-11 in diens predestinatieleer vergelijkt met de hedendaagse exegese van deze hoofdstukken. Maar hij maakt het zich daarbij te gemakkelijk door maar nauwelijks in te gaan op de heilshistorische lezing van Romeinen 9 (H. Ridderbos e.a.), volgens welke het bij Jacob en Ezaü etc. niet om individuen maar om volkeren (joden en heidenen) zou gaan. Selderhuis zet het in zijn inleiding nog wat sterker aan door op basis van Lindemanns artikel Calvijns verkiezingsleer vanuit de nieuwere Paulus-exegese te sauveren, maar het lijkt me dat er in werkelijkheid toch wel de nodige spanning tussen beide zit.

In het algemeen bieden de teksten echter een mooi en representatief overzicht van de stand van zaken rond allerlei veelbesproken thema's in het Calvijn-onderzoek. Het kan daardoor ook als naslagwerkje dienen, bijvoorbeeld voor als je als predikant snel even wilt weten of Calvijn in zijn antropologie nu ook alweer wel of niet geacht wordt door Plato te zijn beïnvloed. Een minpuntje van de uitgave is dat de oorspronkelijke teksten gescand zijn, maar dat het resultaat daarvan vervolgens niet zorgvuldig genoeg meer is doorgelopen. Daardoor treft men nogal wat rare verschrijvingen aan (het 'semen religionis' is bijvoorbeeld 'seinen religionis' geworden, 149).

G. van den Brink

Udo Wennemuth (Hrsg.), *450 Jahre Reformation in Baden und Kurpfalz*, Veröffentlichungen zur badischen Kirchen- und Religionsgeschichte, Band 1, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2009, 164 p., € 22,- (ISBN 9783170207226).

Ter gelegenheid van de 450 jarige herdenking van de Reformatie in Baden en de Kurpfalz in 2006 verscheen er een bundel waarin verschillende bijdragen aan deze herdenking zijn samengebracht. De herdenking vond plaats onder de naam 'Erinnern und Erneuern.' Het gaat om acht opstellen en een preek over Jesaja 50:4-9 door Ulrich Fischer in de Schlosskirche te Pforrheim. Bernard Möller opent de rij met een artikel over de betekenis van de steden voor de Reformatie en besteedt speciaal aandacht aan de *Confessio Tetropolitana*. Eike Wolgast beschrijft de confessionele ontwikkelingen in de Kurpfalz vanaf de Heidelberger Disputatie in 1518 tot het aantreden van Ottheinrich in 1556. Over het langdurig en moeizaak proces van Reformatie, begonnen onder Markgraaf Karel II in het Markgraafschap Baden schrijft Armin Kohnle. Interessant is het opstel van Gottfried Seebaß over de kerkorden van de Kurpfalz en Baden (1556). In de kerkorden zien we de lijn: doop-catechese-biecht en avondmaal oplichten. Speciaal wordt aandacht besteed aan de leerdienst op zondagmiddag. Christoph Strohm behandelt de overgang van de Lutherse naar de gereformeerde religie in de Kurpfalz onder Frederik III (na 1559). De keurvorst wilde geen breuk, maar een overgang naar het gereformeerde geloof, dat men geen calvinisme kan noemen. Vluchtelingen zoals Olevianus hadden invloed. Ursinus is voor alles leerling van Melancthon gebleven. Thomas K.Kuhn beschrijft de herdenkingsactiviteiten van het reformatiejaar 1517. Deze *Festen* en *Feiern* worden aangegrepen om zich te bezinnen op de identiteit van het kerk zijn in de veranderende kerkelijke en maatschappelijke context. De laatste artikelen bevatten toespraken over de positie en de taak van de kerk in de 21^e eeuw (Wolfgang Huber en Robert Zollitsch, betrokken op Baden). De laatste besluit zijn toespraak met een citaat van Joseph Ratzinger, toen hoogleraar te Münster: 'Erneuerung ist Vereinfachung. Vereinfachung im Sinn der Hinwendung zum Ursprünglichen, zu dem einen Notwendigen, in dem unser ganzer Reichtum liegt: "Sucht zuerst das Reich Gottes und Seine Gerechtigkeit und alles andere wird euch dazugegeben werden" (vgl. Mt.6,33). In diesem Sinne einfach zu werden – das wäre die eigentliche Erneuerung für uns Christen, für jeden einzelnen von uns und für die ganze Kirche.'

Graag brengen we deze bundel onder de aandacht van de lezers van ons tijdschrift. Het waardevolle ervan is dat het niet alleen gaat om een beschrijving van de ontwikkelingen die de Reformatie met zich mee bracht in grote delen van Duitsland, maar dat ook wordt ingegaan op de ecclesiologische vragen voor vandaag. De spanning tussen het 'reformata' en het 'semper reformanda', zoals in deze publicatie zichtbaar wordt, is ook voor ons staan in de kerk en de wereld van de 21^e eeuw heel herkenbaar.

W. Verboom

DOGMATIEK

K.J. Holtzapffel, *Een vrijzinnige kijk op de laatste dingen. Over het eschatologisch element in de vrijzinnig protestantse theologie van de twintigste eeuw, in het bijzonder bij de remonstranten K.H. Roessing, H.J. Heering en G.J. Heering*, Narratio, Gorinchem 2009, 230 p., € 21,50 (ISBN 9789052639291).

De Rotterdamse remonstrantse predikant Holtzapffel promoveerde aan de Leidse universiteit op dit proefschrift waarin hij beschrijft hoe er binnen het vrijzinnig protestantisme in Nederland is gereageerd op de 'eschatologische Wende' die zich in de theologie aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw heeft voltrokken. Naast een analyse van de relevante geschriften van Roessingh en vader en zoon Heering is er aandacht voor hetgeen H.T. de Graaf, H. Faber, J. de Graaf en J.M. de Jong over de christelijke toekomstverwachting hebben geschreven.

De drie bij het onderzoek getoetste hypotheses betreffen om te beginnen een verwachte nadruk op het presente, universele en idealistische karakter van de eschatologie (in onderscheid van een toekomstleer waarin het futurische, het individuele en realistische worden geaccentueerd). Vervolgens dat er gezien de humanistische, praktisch moralistische oriëntatie van het vrijzinnig protestantisme binnen de eschatologie grote aandacht zal uitgaan naar de verbinding met de ethiek en dat er in meerdere of mindere mate ruimte geboden zal worden voor een menselijke inbreng bij de realisering van het rijk van God in de geschiedenis. De derde hypothese is dat de rede en een modern wereldbeeld een belangrijke rol spelen bij de bezinning op de bijbelse beelden en dat er daarom sterke behoefte is aan herinterpretatie en symbolische uitleg, opdat deze beelden en gedachten voor de moderne mens verstaanbaar zullen zijn.

Genoemde hypotheses werden door het onderzoek bevestigd, maar ook genuanceerd. De onderlinge verschillen tussen de besproken auteurs komen duidelijk in beeld. Faber en H.T. de Graaf hebben de meest uitgesproken vrijzinnige opvattingen. Het gaat dan in de eschatologie vooral om de spiritualistische, idealistische benadering. In de geschiedenis voltrekt zich een ontwikkeling van humaniteit richting een met Gods rijk samenvallend hoogste goed. De 'rechts-moderne' G.J. Heering wil de traditionele eschatologie nieuwe relevantie geven in een vrijzinnig christendom, dat hiervan volgens hem lang vervreemd was geweest. De Jong nadert aan de grenzen van vrijzinnig geloof wanneer hij de vraag stelt of bij het zicht op Jezus' opstanding als 'ouverture van het komend Godsrijk' toch ook niet het geloof aan het lege graf, in casu Jezus' lichamelijke opstanding, hoort. Ik kan niet nalaten een adembenemend citaat uit De Jong's dissertatie door te geven: 'De grote vraag is echter of en waarom het noodzakelijk, wenselijk of geboden is om het meest verrassende en het meest bevrijdende van het opstandingsevangelie terzijde te schuiven, om de radicaliteit van Gods nieuwe schepping die de gehele mens en de gehele werkelijkheid aantast en omvat, te beperken tot de sfeer van de ziel, de existentie, de geschiedenis, het pneuma. Dat het,

in bijbels perspectief, en in de orde van Gods scheppingsmacht, verlies betekent om dit te doen, hebben wij getracht te zeggen. Dit verlies is bepaald niet iets bijkomstigs. Het is niet minder dan de vreugde om de radicaliteit van het heil, de troost in al datgene wat niet meer goed te maken is, het wakker worden uit de nachtmerrie, niet van het sterven, maar van de dood. Mogen wij elkan- der en onszelf van deze vreugde beroven?’

Na zijn informatieve beschrijving komt Holtzapffel tot enkele persoonlijke overwegingen in aansluiting bij de remonstrantse Belijdenis 2006. Hij geeft aan dat een vrijzinnige kijk open staat voor (per definitie ontoereikende) symbolische, dichterlijke interpretaties van het bijbels-eschato- logisch gedachtegoed. Deze benadering schrikt terug voor speculatie en wil zowel terughoudend als sober zijn, gevoed door het nederig makend besef dat de mens van Gods toekomst slechts een weinig bevroeden kan. Van deze soberheid en nederigheid kunnen rechtzinnig gelovigen altijd weer leren, al zullen zij sterker de nadruk leggen op de helderheid van Gods openbaring aan- gaande de Toekomst en de vaste grond van Gods daden en gaven in verleden en heden waarop de christelijke hoop gebaseerd is.

J. Hoek

Eginhard Meijering, *Karl Barth. Theoloog in de wereld*, Kok, Kampen 2009, 224 p., € 24,50 (ISBN 9789043517027).

De gerenommeerde en ook door mij gewaardeerde theoloog E.P. Meijering heeft al diverse publi- caties over Karl Barth op zijn naam staan. Nu hij meldt dat hij in verschillende fases van zijn leven bij deze grote theoloog te rade is gegaan met het idee hier richtinggevende inzichten te kunnen vinden (13), verwacht ik als gespannen lezer een diepgaande en met enige sympathie geschreven analyse van Barths denkbeelden. Nu staan er ontegenzeggelijk mooie stukken in het boek, bij- voorbeeld over de verhouding tussen Barth en Bultmann (143-147); of over Barths ontwikkeling van liberaal predikant naar eigenzinnig trinitarisch denkend theoloog (23-24, 155). Maar eerlijk gezegd heb ik over het geheel genomen zowel de sympathie als de diepgang wel wat gemist. Het begint al met Meijerings opmerking dat Barth ‘nogal breedsprakig’ was (12, 200): dat roept het beeld op van een dor en langdradig schrijver. Ikzelf ervaar het inderdaad bloemrijke proza van Barth eerder als sprankelend en meestal ter zake; de breedte van zijn uiteenzettingen staat altijd in dienst van duidelijkheid en grondigheid. Wat Barth schrijft, wil hij ook tot op de bodem door- zichtig maken.

Meijering stelt zichzelf het stevige doel ‘om in een kort bestek uiteen te zetten waarom het een groot denker in zijn leven is gegaan’ (12). Zijn boek lijkt echter wat te snel geschreven om in deze opdracht te kunnen slagen. Te vaak gaan de parafrases te kort door de bocht waardoor nuance en zeggingskracht verloren gaan. Wanneer hele dogmatiekbanden in enkele bladzijden worden samengevat, kan dat ook bijna niet anders. Daarbij worden de lezer triviale psychologi- serende opmerkingen over Barths motivatie en stokpaarden (‘geen natuurlijke theologie!’) soms niet bespaard (66, 99, 103, 104). In het algemeen had de auteur er misschien beter aan gedaan enkele kerngedachten uit Barths *Dogmatik* iets minder bondig weer te geven: dat was minder breed geweest maar inhoudelijk meer bevredigend. Het checken van Meijerings exegeses is lastig: door het achterwege laten van tekstverwijzingen heeft de auteur het zelfs voor vakgenoten (12) behoorlijk moeilijk gemaakt om bij Barth de passages terug te vinden die Meijering zo bondig heeft geparafraseerd.

Meijerings boek heeft als ondertitel *Theoloog in de wereld*. De schrijver is er namelijk in geïn-

teresseerd hoe Barth zich in ‘het wereldgebeuren opstelde (13).’ Toch heeft deze ondertitel iets onbegrijpelijk, omdat Meijering keer op keer de conclusie trekt dat Barth vrijwel aan de politieke actualiteit voorbij theologiseert; bijna nergens is Barths denken volgens Meijering aanwijsbaar door gebeurtenissen in de wereld gestempeld. Vanuit Meijerings vraagstelling bezien vind ik het merkwaardig dat hij ervoor gekozen heeft zich in zijn bespreking nagenoeg te beperken tot Barths *Kirchliche Dogmatik* (1932-1967). Het is algemeen bekend dat Barth zich hier veel terughoudender heeft geuit over de actuele politieke situatie dan bijvoorbeeld in zijn brieven en opstellen. Meijering spreekt zelf overigens opvallend genoeg over een ‘weldadig’ aandoende terughoudendheid (204). Hij bespreekt wel enkele gelegenheden waarbij Barth zich toch politiek heeft geuit, en over het algemeen is hij daarover niet tevreden. Nu heeft Barth bijvoorbeeld bij de opkomst van het Hitlerdom inderdaad overduidelijk met vallen en opstaan *gezocht* naar een juiste houding; en ik zou niet willen beweren dat hij daarbij *altijd* de juiste snaren heeft bespeeld. Maar ik vind dat Meijering hem wel erg hard valt. Barth heeft in al zijn feilbaarheid toch beslist niet aan de kant of aan de verkeerde kant gestaan! Ook als het gaat om de minder politieke en meer theologische kant van Barths denken vind ik het jammer dat zijn spannende brieven, lezingen en commentaren maar nauwelijks ter sprake komen, terwijl hij via deze middelen misschien wel de meeste invloed heeft gehad. En nog heeft.

Zwolle

E. van 't Slot

PRAKTISCHE THEOLOGIE

Gerard Dekker, *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving*, Meinema, Zoetermeer 2010, 243 p., € 19,90 (ISBN 9789021142555).

Dekker blijft zich als emeritus- hoogleraar godsdienstsociologie op originele en goed gefundeerde wijze mengen in de discussie over de koers van de kerk. In dit boek schrijft hij over de ‘verkerelijking’ van het christendom en de ‘verkerksing’ van het geloof. De christelijke godsdienst heeft zich als het ware uit de samenleving teruggetrokken en zich in de kerken gelokaliseerd, terwijl de christelijke godsdienst vroeger buiten de kerk ook nog in allerlei andere sectoren van de samenleving werkzaam was. Tegelijkertijd beperkt het godsdienstig leven van de mensen zich steeds meer tot de puur kerkelijke activiteiten. Deze zijn steeds minder gericht op het leven buiten de kerk en steeds meer op het eigen kerkelijk leven en op de instandhouding daarvan.

Een tweede belangrijke onderscheiding waarmee Dekker werkt, is die tussen kerkelijk christendom en cultureel christendom. Onder kerkelijk christendom wordt dan de kerkelijk georganiseerde christelijke godsdienst verstaan en onder cultureel christendom het geheel van de oorspronkelijk aan de christelijke godsdienst gelieerde waarden, zoals die in de samenleving gestalte hebben aangenomen en ook door niet- kerkleden worden aanvaard.

Hoewel voor velen de rol van de kerken met betrekking tot de samenleving lijkt te zijn uitgespeeld, is er ook een deel van de bevolking dat behoefte heeft aan het bestaan en functioneren van de huidige kerk. Religie is volgens rond de helft van de Nederlanders van belang voor het wijzen op maatschappelijke misstanden, om te wijzen op het belang van soberheid en om een luis in de pels te zijn van de machthebbers. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de mensen een kerk verwachten die zich in haar optreden grotendeels bij de samenleving heeft aangepast en die gericht is op de instandhouding van de samenleving zoals de mensen die graag zien. Dit kan

benoemd worden als ‘de vermaatschappelijking van de kerk.’ Zodra de kerk tegen breed gedragen gevoelens in de cultuur ingaat, krijgt zij meteen te horen dat ze zich met haar eigen zaken moet bemoeien en dat haar inbreng niet gewenst is. Het is dus de samenleving die bepaalt welke rol godsdienst en kerk in haar domein mogen spelen. Moet de kerk haar agenda zo door de wereld laten bepalen en zich in het haar door de samenleving aangeboden keurslijf laten dwingen?

De analyse van Dekker is wat mij betreft zeer herkenbaar en maakt nieuwsgierig naar de weg die hij wijst. Hij ziet heil in de ontwikkeling van een tweeledige kerkvorm met helder onderscheid tussen de kernactiviteiten, dat is de instandhouding van het godsdienstig christendom, en de nevenactiviteit, de instandhouding van het cultureel christendom. Deze beide activiteiten zouden echter niet langer door het ene kerkelijke instituut moeten worden verricht. De kerk moet zich concentreren op haar diepste wezen als geloofsgemeenschap rondom het Woord van God. Zij moet haar geheim niet profaniseren en de wereld niet willen sacraliseren (Bonhoeffer). Zoals G.G. de Kruijf stelt dat de christelijke ethiek in een democratie gekenmerkt dient te zijn door een ‘dubbeldenken’, zo zou er ook organisatorisch onderscheid gemaakt moeten worden tussen enerzijds de kerk als geloofsgemeenschap (de ekklesia) en anderzijds de kerk als sociaal en moreel instituut. De laatste bestaat uit gelovigen en niet gelovigen in onderling beraad. Deze stappen zouden moeten worden ondernomen om het culturele christendom in stand te houden. Ik moet zeggen dat de oplossingsrichting wel heel schetsmatig blijft en vele vragen oproept. Na de goede diagnose stelt de aangeraden therapie mij voorshands teleur. Wellicht komt de auteur in een vervolgpublishatie alsnog tot een nadere positieve uiteenzetting van zijn bedoelingen?

J. Hoek

Stanley Hauerwas, *Een robuuste kerk. De christelijke gemeente in een postchristelijke samenleving*. Een selectie uit zijn werk onder redactie van Esther Jonker, Herman Paul en Bart Wallet, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 3020, 288 p., € 19,90 (ISBN 9789023924197).

De Amerikaanse ethicus Stanley Hauerwas was tot voor kort een tamelijk onbekend theoloog. Nu ligt een selectie uit zijn oeuvre voor ons als een eerste kennismaking in ons taalgebied met het werk van deze theoloog. Hoewel de titel doet vermoeden dat we met een werk te maken hebben op het vakgebied van de praktische ekklesiologie, ligt de inhoud toch op het terrein van de christelijke ethiek. De kerk is herkenbaar aan haar stijl van leven in navolging van Jezus. Weliswaar is er over de kerk meer te zeggen, maar deze insteek bepaalt je wel bij een existentieel geladen zaak.

De bundel bevat een selectie uit zijn lezingen en enkele preken en geeft een goed overzicht van de verschillende aspecten die in deze veelzijdige en vaak tegendraadse theoloog samen komen: het methodistische accent op de ethiek, de katholieke deugdenleer, de ontdekking van de Bijbel als verhaal in de zin van postliberale theologen en een doperse nadruk op de christelijke gemeente als een tegencultuur. Het eerste hoofdstuk, de tekst van een interview uit 1991, is vanwege de biografische kanten interessant; het geeft een goed inzicht in de ontwikkelingsgang van Hauerwas als mens en theoloog.

Ik stip enkele dingen aan die me troffen. Boeiend is hoe Hauerwas verhaal en feit bij elkaar houdt en zo lezers helpt het bijbels abc te spellen. De nadruk op het verhaal betekent voor hem geen ontkenning van de feitelijkheid van de beschreven geschiedenis. Ook impliceert zijn deugdenleer geen werkheiligheid. De kerk is de plek waar karakters worden gevormd, waar tegen de zonde wordt gestreden en deugden worden beoefend. De visie op de kerk als contrastgemeenschap maakt

duidelijk hoe christenen als volgelingen van Jezus in de samenleving staan. Scherp is zijn kritiek op de Amerikaanse samenleving en haar *civil religion*. Ik wijs op de analyse van de Amerikaanse politiek na 11 september 2001. Vooral George Bush en zijn kruistocht tegen het terrorisme liggen onder vuur. De auteur noemt het een pacifistisch antwoord. Pacifisme is voor hem geen modieuze gril, maar behoort voor hem in navolging van de kerk van de eerste eeuwen tot het hart van de ethiek. Wat Hauerwas schrijft huwelijk en gezin, en over abortus in theologisch perspectief is zeer de moeite waard. Ook hier treft je de manier waarop de auteur zonder in fundamentalistisch vaarwater verzeild te raken zijn lezers uitdaagt om ernst te maken met het anders-zijn van de christen als het gaat om de omgang met de scheppingsgaven en het respect voor het kwetsbare leven.

Afkomstig uit een piëtistisch milieu heeft Hauerwas er later afstand van genomen zonder de betekenis van een doorleefd geloof en een persoonlijke relatie tot Christus te minimaliseren. Maar dit persoonlijke is wel ingebed in de gemeenschap van de kerk. Zijn kritiek op de liberale democratie veronderstelt de Amerikaanse context maar houdt ook Nederlandse lezers een spiegel voor. Toch is het waar – en dat mis ik bij Hauerwas – wat naar ik meen Buskes jaren geleden eens opmerkte aan het adres van linkse neomarxistische theologen: de slechtste democratie is te verkiezen boven een dictatuur. Hauerwas kan zo kritisch schrijven over de politiek van zijn eigen land dankzij de vrijheid van godsdienst en meningsuiting.

Er zijn daarom stellig vragen te stellen aan deze tegendraadse denker. Doet zijn pacifistisch standpunt helemaal recht aan de gebrokenheid van de wereld waarin geweld als ultima ratio soms onontkoombaar is? Zijn christenen alleen maar kerkleden of zijn ze niet evenzeer burgers van een seculiere maatschappij met alle spanningen van dien? Loopt hij niet het risico de kerk op te laten gaan in ethiek? Toch raakt Hauerwas me, juist door de prikkelende en uitdagende manier waarop hij schrijft. Voortdurend stelt hij als het ware de vraag: waarom word jij een christen genoemd? De auteur is ook niet makkelijk in een hokje te plaatsen: Schriftgetrouw maar bepaald niet bibliocistisch, katholiek maar bepaald niet rooms-katholiek, sociaal bevolgen, maar zeker niet horizontalistisch. Voordat we onze kritische vragen breed uit meten is het goed en nodig aandachtig naar deze theologische stem te luisteren. We zijn de redacteurs daarom veel dank verschuldigd dat zij door middel van deze vertaling velen in staat stellen er kennis van te nemen.

A. Noordegraaf

G.C. den Hertog en A. Noordegraaf, red., *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Boeken-
centrum, Zoetermeer, 2009, 277 p., € 24,90 (ISBN 9789023923244).

Dit basisboek (de auteurs kiezen uit bescheidenheid niet voor de aanduiding 'Handboek') mag worden beschouwd als de opvolger van *Zichtbare liefde van Christus* (red. W.H. Velema) en *Oriëntatie in het diaconaat* van A. Noordegraaf, beide verschenen in 1991 en nu niet meer verkrijgbaar. Tegelijkertijd is het een waardige tegenhanger van *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap* (2004), waarmee overigens nergens verbinding wordt gelegd. Veel stof uit de beide eerstgenoemde boeken is verwerkt en geactualiseerd in deze nieuwe uitgave. A. Noordegraaf biedt verkenningen in de Bijbel en in de geschiedenis van het diaconaat. G.C. den Hertog tekent voor theologische en hermeneutische verkenningen in het diaconaat. K.T. de Jonge schrijft over diaconaat en gemeente, A. Heystek over diaconaat in de samenleving, B. Loonstra over diaconaat wereldwijd en H.H. van Well over diaconale gemeenteopbouw. De schrijfstijl is helder, de samenvattingen van elk afzonderlijk hoofdstuk zijn functioneel.

Deputaten diaconaat van de Christelijke Gereformeerde Kerken en docenten aan de Christelijke

Hogeschool Ede (naast Heystek ook J. Beukema en A. Roor) hebben er goed aan gedaan de handen ineen te slaan om deze nieuwe studie te doen verschijnen. Het boek beantwoordt zeker aan zijn doel: het is een up to date studieboek voor hbo-opleidingen theologie en de universitaire predikantsopleidingen, biedt fundamentele toerusting voor diakenen en diaconaal werkers en brede oriëntatie aan geïnteresseerde gemeenteleden.

Een interessante vraag bij het verschijnen van een boek over diaconaat vanuit de gereformeerde gezindte is of voortgaande bezinning ook nieuwe gezichtspunten oplevert en zelfs hier en daar tot een veranderde positiebepaling leidt. De bijdrage van Den Hertog, letterlijk en figuurlijk in het hart van het boek, laat enkele vruchtbare aanzetten daartoe zien. Hij gaat na exegetische en theologische overwegingen in op een tweetal velden van hedendaags diaconaat: de (missionair-)diaconale presentie in de stad en het terrein van de 'zorg'. Het kan niet gaan om eenrichtingverkeer: vanuit het evangelie en de kerk naar de stad. De lijn loopt ook van de wereld naar de kerk. In de wereld komen we soms in aanraking met een belangeloze inzet voor de mens in nood. We kunnen slechts dankbaar en ootmoedig, niet zelden beschaamd, erkennen dat de actieradius van Gods Geest wijder reikt dan de kerk. Wat betreft het tweede, de 'zorg', dient het diaconaat tegenwicht te bieden tegen verzakelijking in samenwerking met de marktwerking op dit terrein. Het kan niet zonder liefdevolle aandacht voor de unieke persoon van de mens in kwestie. De gemeente is geroepen om in liefdevolle en belangeloze dienst, die in de navolging van Christus plaatsvindt, telkens weer de vraag naar de kwaliteit van de zorg aan de orde te stellen. Uit de nadere uitwerking van deze twee voorbeelden, maar ook op vele andere plaatsen in dit boek, blijkt hoezeer een actuele gereformeerde inbreng van waarde is bij de hedendaagse bezinning en praktijk van het diaconaat.

J. Hoek

F. Gerrit Immink & Cas J.A. Vos, *God in een kantelende wereld. Geloof en kerk in veranderende contexten*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 352 p., € 26,90 (ISBN 9789023923893).

In 2007 sloten de Theologische Faculteit aan de Universiteit Pretoria en de Protestantse Theologische Universiteit een samenwerkingsovereenkomst inzake theologisch wetenschappelijk onderzoek. Vruucht van deze samenwerking is de hier te bespreken bundel waaraan Zuid-Afrikaanse en Nederlandse theologen op het terrein van de systematische en de praktische theologie een bijdrage leverden. De bijdragen zijn verdeeld over drie clusters: de verantwoordelijkheid van de kerk tegenover de armen, de relatie tussen de Godsleer en de ekklesiologie, alsmede het spreken over God in de geloofscommunicatie.

Het eerste cluster gaat vooral over de diaconale presentie van de kerk. Gewezen wordt op het voorrangrecht van de armen, de inzet van de kerken in het publieke domein als pleitbezorgers van de armen, waarbij er overigens op gewezen wordt, dat armen niet tot object mogen worden gedgegradeerd. Levensverhalen van de armen zelf zijn belangrijk, al blijkt een narratieve benadering zoals Theo Boer laat zien allerlei morele problemen op te leveren. Verhalen kunnen ook misbruikt worden. Hoe verhouden verhalen zich tot normatieve bronnen? Op die vraag gaat Kune Biezeveld in, waarbij zij aan de hand van de geschiedenis van Hagar laat zien hoe groot de betekenis is van bijbelse verhalen in een nieuwe context. Haar originele bijdrage maakt ons opnieuw duidelijk welk een verlies haar overlijden betekent voor kerk en theologie. Waardevolle beschouwingen zijn gewijd aan een ethische benadering die inzet bij de verantwoordelijkheid van christenen en niet mikt op transformatie van de samenleving in de zin van kerstening. De Kruijf zet voor een

ethische benadering in bij de eschatologie: de gemeente als navolingsgemeenschap die in haar manier van leven ernst maakt met de boodschap van de gerechtigheid van het rijk van God.

In het tweede cluster cirkelen de bijdragen vooral om de vraag naar de betekenis van de triniteitsleer voor de ekklesiologie waarbij onder meer de posities van Jenson, Zizioulas, Volf en Moltmann ter sprake komen. Enkele bijdragen gaan in op de kwestie van eenheid en pluraliteit rondom kerkherenigingen in Nederland en Zuid-Afrika. Theologische vragen spelen een rol, maar niet minder de samenlevingscontext zoals in Zuid-Afrika de verwerking van de apartheid. Het blijkt moeilijk om in zo'n context tot eenheid in verscheidenheid te komen.

Hoe spreek je over God in de communicatie van het evangelie? Evangelicale predikanten leggen daarbij, zoals De Roest laat zien, andere accenten dan hun niet-evangelische collega's. Aan de hand van preekanalyses wordt zichtbaar voor welke vragen men komt te staan als men in wil gaan op de concrete leefwereld. Ook hier bevatten de bijdragen uit Zuid-Afrika voor Nederlandse lezers belangwekkend materiaal. Het blijkt geen eenvoudige zaak te zijn om Gods heilzame presentie op een adequate wijze te vertolken zodat hoorders zich echt herkennen. Immink en enkele van zijn leerlingen pleiten voor een theologisch – empirische preekanalyse omdat het vooral gaat om de godsdienstige dimensie van het preekgebeuren. Barnard laat zien hoe stijlverschillen in één liturgie passen in onze tijd. Muis betoogt dat in het kerkelijk spreken over God transcendentie en immanentie, persoon en geest, verbeelding en werkelijkheid bijeengehouden moeten worden.

Al met al biedt de bundel een grote variatie aan invalshoeken. Niet dat er altijd nieuwe gezichtspunten naar voren komen. Wat over de armen en armoede gezegd wordt herinnert sterk aan publicaties uit de jaren 80. Maar het is niettemin boeiend om vanuit de Nederlandse situatie kennis te nemen van wat tegen de achtergrond van een geschiedenis van kolonisatie en apartheid in het huidige Zuid-Afrika speelt. Het boek is een mooi specimen van internationale samenwerking over de thematiek van traditie en vernieuwing.

A. Noordegraaf

René van Loon, *Kerk voor de buurt. Zo kun je als kerkelijke gemeente iets betekenen voor je dorp of wijk*, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 131 p., € 13,90 (ISBN 9789023924494).

De pastor van de Ontmoetingskerk in Capelle-Schollevaar schreef een bijzonder toegankelijk en handzaam boek over kerk-zijn voor de buurt. Het gaat om de juiste motivatie: ambassade zijn van Jezus Christus in de buurt waar je een plaats hebt gekregen. Als kerk ben je geroepen om op geloofwaardige en transparante wijze met het oog op de buurt twee sporen te gaan: algemene dienstbaarheid en het bieden van hulp bij geloofsvragen. Deze sporen moeten niet met elkaar vermengd worden, want dat riekt naar koppelverkoop en manipulatie. Het wordt door de mensen erg gewaardeerd wanneer vertegenwoordigers van de kerk hierin zorgvuldig zijn, vrijheid geven en duidelijkheid scheppen.

Het boekje staat vol met handreikingen, tips en leerrijke ervaringsverhalen. Predikanten en kerkenraden doen er goed aan het te bestuderen met het oog op nadere bezinning op heilzame presentie van de kerk in haar omgeving. Het boek laat zich haast lezen als een praktische toepassing bij de overwegingen van Gerard Dekker en Henk de Roest in hun elders in dit nummer besproken boeken. 'De gemeente moet haar kerkgebouw aan het volk teruggeven', merkte laatst iemand op. Daar begint het mee: het kerkgebouw letterlijk en figuurlijk ook door de week toegankelijk maken voor de 'toevallige' bezoeker.

J. Hoek

Willem Jan van der Meiden, 'Zoo heerlijk eenvoudig'. *Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2009, 462 p., € 35,- (ISBN 9789087041205).

De auteur van dit boek, theoloog en journalist, promoveerde op bovengenoemd onderwerp aan de VU. Het is het eerste historisch onderzoek naar kinderbijbels van deze omvang. Wie zich door de schrijver laat meenemen komt terecht in een bijna oeverloos landschap van kinderbijbels in ons land. Tussen de 850 en 900 titels van de meest uiteenlopende genres worden in kaart en beeld gebracht. Het moet me van het hart dat ik dit een bijzondere prestatie vind, te meer daar het boek zich laat lezen alsof het geen dissertatie is. In de *Inleiding* omschrijft Van der Meiden wat hij onder een kinderbijbel verstaat. 'Wanneer een auteur (of meer auteurs) in een boek probeert een of meer Bijbelverhalen aan kinderen en jongeren (tot aan hun volwassenheid) door te geven door middel van een hertaling van deze verhalen, illustraties en eventueel andere vormen van speelse en/ of informatieve aard, dan is er in deze studie sprake van een kinderbijbel.' (17) Er kunnen bij zo'n brede formulering niet minder dan achttien soorten kinderbijbels onderscheiden worden. Van der Meiden verdeelt de geschiedenis in drie delen. De eerste periode, die in de reformatie al begint, loopt tot het jaar 1811. Het materiaal draagt vooral in de beginperiode een didactisch-catechetisch karakter. Later verschijnen bijvoorbeeld de *Kleine Printbijbel* (1720) en de *Beknopte Kinder-Bybel* van B. Hakvoord (1703). Latere uitgaven dragen het stempel van de Verlichting (Locke, Rousseau).

De tweede periode laat de auteur beginnen met de kinderbijbel van Van der Palm. Allerlei uitgaven worden besproken, die fungeren als theologische en kerkelijke tijdspiegels. Kinderbijbels worden steeds meer verbonden met theologische uitgangspunten. Ze dragen apologetische en soms polemische trekken. Men gaat ook meer gebruik van illustraties maken. Dan komt Van der Hulst in beeld. Het narratieve van deze 'meester verteller' gaat een nieuw genre bepalen. Naast de meer vrijzinnige kinderbijbels zijn er ook de (bevindelijk) gereformeerde, zoals van Ingwersen. Opvallend is dat in deze en ook in veel andere kinderbijbels de vervangingstheologie (de kerk in plaats van Israël) aangetroffen wordt. De kinderbijbels van Anne de Vries worden de meest invloedrijke. Aan de ontwikkelingen van de Rooms-katholieke kinderbijbels is speciaal een hoofdstuk gewijd. Vaak lijken deze op elkaar.

De derde periode loopt van 1945 tot 2005. De kinderbijbels tussen 1945 en 1976 laten zien dat het de tijd is tussen traditie en secularisatie. In de bevindelijk gereformeerde sector dienen Van Wijk en Vreugdenhil zich aan, later bijvoorbeeld Meeuwse en Kuyt. Uit vrijzinnige hoek is de uitgave van J. Klink trendsetend geweest. Ook worden kinderbijbels uitgegeven vanuit de Amsterdamse school. Te denken valt aan de kinderbijbel van Karel Eijkman, *Woord voor Woord*. Later is in deze stroming de *Groeibijbel* van Piet van Midden (1999-2003) verschenen. De Evangelischen zijn ook actief geworden op het gebied van kinderbijbels en van ander op kinderen gericht bijbels materiaal. In de laatste periode verschijnen steeds meer kinderbijbels die inspelen op de godsdienstige 'vrije markt'. Ook niet christelijke godsdiensten maken een begin met kinderbijbels. Bijvoorbeeld de 'koranvertellingen voor kinderen' (2004). Bijzonder informatief is de *lijst* van kinderbijbels, die wordt geboden.

Het geheel wordt besloten met een literatuurlijst, verantwoording van illustraties en enkele registers. Mooi zijn de telkens terugkerende schetsen van het pedagogisch klimaat in een bepaalde periode. Al lezend noteerde ik enkele onzorgvuldigheden. Bijvoorbeeld: de *Kleine Catechismus* en de *Corte Ondersoeking* van Micron verschenen resp. in 1552 en 1553 en kunnen derhalve niet beschouwd worden als een vereenvoudigde uitgave van de *Heidelberse Catechismus*, die in 1563 verscheen. (77) Dat ook deze, in mijn ogen objectieve descriptie toch niet vrij van eigen

oordeel is, merkt men als de auteur zegt dat de *Peuterbijbel* van Evert Kuijt dogmatische taal niet schuwt omdat de term ‘verzoenend bloed’ valt. Dit is geen dogmatische taal, maar taal die gewoon in de bijbel te lezen valt. Als men het geheel heeft gelezen, slaakt men geen zucht van verlichting, maar verzucht men: is het nu al uit? Was er nog maar meer geboden.

W. Verboom

Christoph Müller, *Taufe als Lebensperspektive. Empirisch-theologische Erkundungen eines Schlüsselrituals* (Praktische Theologie heute, Bd 106), Verlag W. Kohlhammer, GmBH Stuttgart 2010, 300 p., Kt. € 28,- / SFr 46,50 (ISBN 3170209701).

Over de doop is veel geschreven vooral vanuit dogmatisch, historisch en liturgisch gezichtspunt. Het eigene van dit boek is dat de schrijver verslag doet van een empirisch onderzoek naar de visie en de beleving van de doop in de Zwitserse volkskerk. Als vakantieganger heb ik nog wel eens een doopbediening meegemaakt in een Zwitserse kerkdienst. Doorgaans gebeurde dit helemaal aan het begin, soms nog voor votum en groet.

De doop als rite de passage blijkt door velen gevraagd te worden. Uit gewoonte of bijgelovigheid? Ik beken dat deze volkskerkelijke dooppraktijk op mij wel die indruk maakte. Op dit punt word ik door de gespreksverslagen van dit boek gecorrigeerd. Al is er een grote mate van pluraliteit van de doopouders en pastores als het gaat om de vraag waarom men zijn kind laat dopen, niettemin blijkt dat de meesten er serieus vanuit hun geloof over nadenken. Overigens maakt het boek duidelijk dat er een verschil bestaat tussen de vrije kerken en de gevestigde volkskerk. Een opvallende trend is voorts de afwijzing van voorgeschreven formulieren en dogmatische theologie, het verlangen naar een eigen inbreng in de dienst, de waardering voor predikanten die op een goede manier met ouders, peten en familie weten te communiceren, de grote aandacht voor rituelen en de betekenis van de familie die rondom de dopeling staat, zonder dat men er een familiegebeuren van wil maken.

Een volkskerkelijke praktijk verbindt zich met een eigentijds, door het postmoderne bevordert ervaringsdenken. Wie de kerk in de lijn van Hauerwas en Kennedy ziet als contrastgemeenschap zal grote moeite hebben met de hier geschetste dooppraktijk.

Theologisch viel me op dat er door de auteur grote nadruk wordt gelegd op de relatie met de schepping. De betekenis van de doop wordt vooral gezien als een gebeuren dat perspectief biedt op het leven in een wereld waar de doodsdreiging heerst. De paulinische metafoer van de inlijving in het lichaam van Christus wordt vooral in horizontale zin uitgewerkt: medemenselijkheid, aandacht voor milieu en omgeving. Dat alles is beslist niet onbelangrijk. Maar dopen is toch meer dan het leven vieren als gave van God. De schepping krijgt meer aandacht dan de herschepping in de weg van verzoening en omkeer. Romeinen 6 komt weinig ter sprake, maar ook het verbond wordt nauwelijks gethematischeerd. Müller zelf verdedigt de pluraliteit aan doopbelevingen door te stellen dat ook het Nieuwe Testament een pluraliteit aan visies veronderstelt.

De interviews laten voorts zien hoe ver de meeste doopouders afstaan van het belijden van de kerk. Binding aan belijdende uitspraken wordt al snel als dogmatisch en autoritair afgedaan. Ik weet wel, de auteur beschrijft de geleefde geloofspraktijk. En je moet soms door de bewoordingen heen lezen om te horen wat er echt onder zit aan geloofsleven. Er spreekt bij de predikanten die in dit boek aan het woord komen, een grote pastorale zorg uit voor de schare aan de rand van de kerk. Sympathiek en betekenisvol is ook de grote aandacht die er gegeven wordt aan de doopvoorbereiding.

Juist vanwege het vele materiaal is het een belangwekkende studie. Je gaat onwillekeurig vergelijken. Er zijn stellig overeenkomsten met de Nederlandse situatie, bijvoorbeeld als het gaat om de motieven waarom men de doop verlangt. Ik heb anderzijds het gevoel dat er toch verschil is. In Nederland kun je in vele gevallen nauwelijks meer spreken van een volkskerk, eerder een gemarginaliseerde kerk. Komt het nog voor dat men doopt uit gewoonte of bijgelovigheid? Een empirisch onderzoek naar de dooppraktijk in de Nederlandse kerken zou overigens mijn waarnemingen kunnen corrigeren. Het boek heeft me opnieuw weer eens aan het denken gezet aangaande de betekenis van de doop als sacrament in een gesecculariseerde samenleving.

A. Noordegraaf

Gary A. Parrett en S. Steve Kang, *Teaching The Faith, Forming The Faithful. A Biblical Vision for Education in the Church*, InterVarsity Press, Illinois 2009, 461 p., \$ 30,- (ISBN 9780830825875).

Het is een goede zaak dat er binnen de theologiebeoefening van de Amerikaanse *Evangelicals* aandacht besteed wordt aan de catechese. Dat gebeurt in dit boek. Het streven van de auteurs is bij deze bezinning vooral zelf in de leer te gaan bij de Bijbel. J.I. Packer onderstreept dit in het *Foreword*. In een *Preface* leggen de auteurs uit dat het gaat om het ‘why, what, when, whom, how, where’ van de catechese alsmede om de vraag: ‘who are the teachers?’ De publicatie bestaat uit vier delen en veertien hoofdstukken. In het eerste deel wordt het fundament van het geloof en van het gemeente-zijn besproken. Door het evangelie van de verzoening door Jezus Christus te geloven mag de gemeente God verheerlijken. Daar is alle onderricht uiteindelijk op gericht. In deel 2 wordt dit uitgangspunt nader uitgewerkt. De inhoud van de catechese bestaat uit het geloof dat ons is overgeleverd. Dat is het Evangelie, samen te vatten als de Waarheid, het Leven en de Weg. In een schema wordt gevisualiseerd, om welke kernen het dan concreet gaat. Deel 3 behandelt het leren als ‘to teach’ en de ‘teachers’ en het leren als ‘to learn’ en de ‘learners’. De ‘teachers’ (ouders en anderen) dienen andere mensen te leiden op de weg van het Evangelie. Hier verzaken velen hun plicht. Gewezen wordt op wezenlijke aspecten van de habitus van de teacher. Bijvoorbeeld: geloof, roeping, ijver en kennis. Ook worden ontwikkelingspsychologische gegevens aangereikt. Het gaat dan om de bekende schema’s van Piaget, Kohlberg, Fowler, Erikson en anderen. Wat het leren van de ‘learners’ betreft: hun leren dient niet passief te zijn, maar participierend, waarin het ‘teach’ en het ‘learn’ met elkaar vervlochten zijn. Gewezen wordt op de theorie van Thomas Groome: ‘Shared Christian Praxis.’ Het interactieve element in het leren is belangrijk. In deel 4 worden de lijnen doorgetrokken naar de praktijk van de lerende gemeente. Bepalend voor het geheel is een gezamenlijk op weg gaan naar de *telos*. Op p. 277 wordt een definitie van leren als ‘teach’ gegeven, die als volgt luidt: ‘To teach is to come alongside another, in the power of the Spirit and in the company of the faithful, to seek an encounter together with the Truth: taking aim to perceive it more clearly, consider it more critically, embrace it more passionately, obey it more faithfully, and embody it with greater integrity.’ Deze uitvoerige definitie wordt vervolgens uitgewerkt. Gepleit wordt voor intergeneratief leren, een levenslange repetitie van het Evangelie met hoofd, hart en hand. Rituelen hebben een helpende functie. De reguliere eredienst heeft grote vormende waarde. Aan hen die deze diensten leiden, worden in dit boek vragen voorgelegd, de hen hiervan bewust dienen te maken. Er wordt een leerroute voor de lerende gemeente geboden, waarbij de lijn van introductiecatechese tot en met verdiept leren de doorgaande lijn vormt. Hoewel het onderricht dat aan de volwassendoop vooraf gaat uitgangspunt is, wordt ook

ruime gegeven aan catechese na de kinderdoop, op weg naar de confirmatie. Tenslotte wordt de aandacht voor het blijvend leren in de plaatselijke gemeente ‘vertaald’ naar vijf en twintig aandachtspunten. Na een *Conclusion* besluit het boek met enkele registers. Elk hoofdstuk eindigt met een *hymn*, enkele gespreksvragen en een verwijzing naar literatuur. Telkens treft men ook schema’s aan die de leerinhoud van het boek verduidelijken.

Ik ben dankbaar voor de verschijning van deze studie. Vooral het uitgangspunt, dat de auteurs vanuit de Schrift willen reflecteren op catechese, acht ik een heilzaam tegenwicht tegen een eenzijdig denken vanuit de behoeften van de leerling. Twee dingen noteerde ik bij het lezen. In dit boek ontbreekt een theologische visie op het kind. Dat wreekt zich in onduidelijkheid ten aanzien van de twee-eenheid van doop en catechese. Ook hadden de auteurs er mijns inziens goed aan gedaan de theorieën van de ontwikkelingspsychologen meer kritisch te integreren in het geheel van hun eigen bezinning. Daar zouden ze catecheten mee geholpen hebben. Tenslotte: dit boek biedt een goed uitgangspunt voor een dialoog tussen evangelische en gereformeerde catechetiek.

W. Verboom

Henk de Roest, *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten*, Meinema, Zoetermeer 2010, 349 p., € 22,50 (ISBN 9789021142128).

Dit nieuwe boek van hoogleraar praktische theologie De Roest is de tegenhanger van zijn enkele jaren geleden verschenen geschrift *En de wind steekt op! Kleine ecclesiology van de hoop*. Laatstgenoemd boek is sterk gericht op missionaire communicatie, dynamiek en beweging naar buiten. In deze studie is de blik meer naar binnen gericht. De beweging naar binnen is de vooronderstelling en de dragende kracht van een vruchtbare beweging naar buiten. De concentratie op ‘binnen’ heeft gevolgen voor een betekenisvolle aanwezigheid ‘buiten’. De vraagstelling is nu vooral wanneer mensen zich zo innerlijk (dat is: in hun ziel) geraakt weten dat zij zeggen: ‘dit is voor mij kerk’. De in dit verband treffende metaforiek van het huis wordt breed uitgewerkt. Zo komen achtereenvolgens aan de orde de identiteit van het huis, de vorm van het huis (met aandacht voor vele verrassende nieuwe vormen van kerk zijn), wat mensen ervaren in het huis, negatieve ervaringen die er toe leiden dat mensen zich ‘niet meer thuis’ voelen, de omgeving van het huis en tenslotte ‘het huis uit’ (het gaat niet alleen om een gastvrije kerkplek, maar vooral om de bereidheid om aangewezen te zijn op de gastvrijheid van anderen).

Een en ander wordt op boeiende en inspirerende wijze uitgewerkt, waarbij de kracht van het boek niet alleen ligt in de reflectie op veel recente literatuur, maar vooral ook in de verwerking van zorgvuldig empirisch onderzoek van kwantitatieve en kwalitatieve aard.

Fundamenteel is wat De Roest schrijft over de identiteit van de gemeente: ‘van Wie is het huis?’ Het gaat daarbij om de openheid voor de Schrift, de daarin naar voren komende gestalte van Jezus Christus en het weet hebben van Gods bezig zijn met de wereld in geschiedenis, heden en toekomst. ‘Het gaat in alle hedendaagse vormen van kerk-zijn telkens om de mogelijkheid van een bezielende ontmoeting met Jezus Christus’ (110). Hier had ik, bij alle erkentelijkheid voor deze inzet, graag een meer belijnde omschrijving van het wezen van Christus gelezen in de lijn van het klassiek-christelijk belijden: Hij is God zelf in ons midden. Ik zeg het De Roest ook niet na dat iemand die in zijn geloof niet verder komt dan de mens Jezus ‘heel goed christen genoemd kan worden’ (140). Te gemakkelijk ook wordt als in het voorbijgaan met Frans Rosenzweig ingestemd dat ‘de jood reeds bij de Vader is’ (138). Dat lijkt mij te neigen naar een spanningsloze tweewegen leer.

Een hoogtepunt in het boek is wat mij betreft hoofdstuk 5 over 'bewegen in het gebied van Gods geheim'. Het doet wat denken aan een bekend werk van Van Ruler, *Waarom zou ik naar de kerk gaan?*, maar heeft een eigen originele benadering en zeggingskracht. Het hoofdstuk over negatieve ervaringen kan dan gelezen worden als anticlimax. Het is echter van groot belang eerlijk in de spiegel te kijken. Ik vind het wel een minpunt dat in dit hoofdstuk geen expliciete aandacht is voor de vele afhakers vanwege innerlijke uitholling van de gemeente. Een stroom meelevende kerkgangers is naar evangelicale kerken vertrokken omdat in hun gemeenten nauwelijks meer de gezaghebbende boodschap van het Woord Gods werd gepredikt. Kerkverlating vindt echt niet alleen plaats omdat gemeenten te weinig open staan voor alternatieve relatievormen en andere moderne ontwikkelingen in de dominante cultuur. Het tegendeel is evenzeer of zelfs nog sterker het geval. Hier had De Roest minder eenzijdig moeten zijn in zijn analyse. Al met al heeft de auteur een rijk boek geschreven dat de lezer helpt om de onmisbaarheid en ook de vele mogelijkheden van de beweging naar binnen beter te onderkennen en vervolgens op de beweging naar buiten te betrekken.

J. Hoek

Jan W. Steutel, Doret J. de Ruyter en Siebren Miedema (red.), *De gereformeerden en hun vormingsoffensief door de eeuwen heen. Liber Amicorum voor Leendert Groenendijk*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2009, 222 p., € 19,90 (ISBN 9789021142470).

Ter gelegenheid van de emeritering van L.F. Groenendijk als bijzonder hoogleraar geschiedenis van levensbeschouwelijke opvoeding aan de VU verscheen dit vriendenboek met artikelen over de verspreiding van het gereformeerd gedachtegoed in en vanuit Nederland. Een keur van elf scribenten biedt een gevarieerd boeket artikelen over allerlei aspecten van dit thema. Ik noem ze kort. Benjamin Roberts toont aan dat De Swaef in zijn *Geestelycke Queeckerije* (1621) niet over seksuele opvoeding van meisjes schreef omdat dit thema behoorde tot de privé sfeer van de opvoeding van de moeder. Willem Frijhoff biedt een boeiend portret van Bastiaan Jansz. Krol, de ziekentrooster in Nieuw-Nederland. Hij was vermoedelijk een menist, die later toetrad tot de Gereformeerde Kerk. Jeroen H Dekker bespreekt het succes van de geschriften van vader Cats, zoals *Houwelick* en *Sinne en Minnebeelden*. Het samengaan van woord en beeld in alledaagse bewoordingen, waardoor moralistische opvoedingsadviezen worden gegeven, biedt een verklaring voor de populariteit. Fred van Lieburg schrijft over het verslag van een moeder, annex publicatie ervan, van het sterven van haar kind Herbert van Slingerlandt. Dit artikel is een aanvulling op het eerdere geschrift *Voor edeler staat geschapen (...)* uit 1991. Over het gereformeerd (godsdienst) onderwijs van de VOC op de Molukken handelt het informatieve artikel van G. Schutte. Marjoke Rietveld-van Wijngaarden gaat in op het bestaan van zendingsliteratuur in de negentiende eeuw. Het gaat in het bijzonder om het *Zendelingsblad voor de jeugd* (1850-1868) van T.M. Looman. Het doel ervan is kinderen in te schakelen bij de verbreiding van de blijde boodschap onder de 'heidenen' (109). Bernard Kruithof schrijft over de bekende onkerkelijke dominee Jan de Liefde, die een tijdlang behoorde tot de Christelijke Vrienden. Zijn ideaal was vrij te zijn van alle menselijke heerschappij en gezag (134). Hoe A. Kuyper dacht over het zwarte ras beschrijft Georg Harinck. Duidelijk ziet Kuyper de superioriteit van de blanken. In dat licht moet zijn oproep gezien worden om het zwarte ras op te voeden. John Exalto gaat evenals Van Lieburg in op literatuur over de bekering van jong gestorven kinderen. Het is in de pastorale benadering duidelijk te merken dat de vroegere verbondslijn werd afgelost door de verkiezingslijn. Hoe de bekende

Jan Waterink leiding gaf aan meer openheid in de seksuele opvoeding behandelt Nelleke Bakker. Seksualiteit is een organisch deel van het leven. Tenslotte schetst W.J. op 't Hof de wetenschappelijke levensgang van L.F. Groenendijk. Zijn grote aantal publicaties maakt indruk. Opvallend is een wending in zijn denken. Na 1992 honoreert hij een meer psychologische benadering van personen als Koelman en Van der Groe. Hij analyseert hun gedrag en opvattingen vanuit hun persoonlijkheidsstructuur en komt tot negatieve conclusies. Op 't Hof doet vervolgens hetzelfde met Groenendijk zelf en noemt dat een klucht. Onduidelijk blijft of de klucht waarheid bevat of niet, zoals dat met een klucht het geval is.

Deze bundel biedt boeiend materiaal, zeker ook voor onderzoekers van de geschiedenis van het Piëtisme. Eén ding moet me van het hart. Het is voor mij als gelovig theoloog onbegrijpelijk dat men van mening is dat ontroerende geloofsgetuigenissen van kinderen op grens van tijd en eeuwigheid, onder de term 'vormingsoffensief' vallen.

W. Verboom

Sake Stoppels, *Voor de verandering. Werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 243 p., € 22,50 (ISBN 9789023923954).

De kracht van dit boek, geschreven door de universitair docent Kerkopbouw en Diaconiek van de Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit, dr. Sake Stoppels, ligt in de verbinding van gedrevenheid en bedrevenheid. Van deze verbinding legt het schrijven van Stoppels zelf getuigenis af, op een voor de lezer verfrissende manier. Tegelijkertijd is deze studie erop gericht dat de genoemde combinatie het werken aan gemeentepbouw zal kenmerken. Het gaat Stoppels om spiritueel management in geestelijke nuchterheid. Dat houdt in dat er vanuit biddende bezinning oog is voor waar het op aan komt in het gemeente-zijn. Dit leidt tot 'evangelische efficiëntie'. Niet alles moet zo nodig, maar datgene waartoe we geroepen zijn moet zo goed mogelijk. Daarbij kunnen veel onnodige fouten voorkomen worden. Op zulke veel gemaakte fouten, knelpunten en valkuilen gaat Stoppels uitvoerig in, maar hij geeft ook positief de voorwaarden aan voor een vruchtbaar proces. Dat gemeenten steeds weer met veranderingen bezig dienen te zijn, lijdt voor de auteur geen twijfel, geheel in overeenstemming met het aloude adagium 'ecclesia reformata semper reformanda'. Het is echter van groot belang voor ogen te houden wat Stoppels als grondvoorwaarde formuleert: 'Veranderingen in de kerk zijn uiteindelijk alleen maar veranderingen ten goede als ze individuele gelovigen en geloofsgemeenschappen verder helpen op de weg achter Jezus Christus aan. Daar ligt het ijkpunt voor iedere poging om tot verandering en vernieuwing in gemeente en parochie te komen.' (12) Hierbij dient het besef en de ervaring levendig te zijn dat het evangelie van levensbelang is en mensenlevens fundamenteel kan transformeren.

Wanneer vanuit deze uitgangspunten processen van verandering worden ingezet, is inzicht in de dynamiek van dergelijke processen onmisbaar. Veel theologen hebben daarvan echter geen kaas gegeten en er tijdens hun opleiding nauwelijks iets van meegekregen. Dan is het goed dat een boek als dit beschikbaar is en doen we de gemeente tekort wanneer we het als leidinggevend niet bestuderen.

J. Hoek

MISSIOLOGIE EN OECUMENICA

Eildert Mulder & Thomas Milo, *De omstreden bronnen van de islam*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2009, 438 p., € 25,- (ISBN 9789021142104).

Dit boek bespreekt het werk van de zgn. revisionisten: wetenschappers die kritische vragen stellen bij het klassiek-orthodoxe verhaal over het ontstaan van de islam en de Koran. Het boek is geschreven op basis van diepte-interviews met vier toonaangevende revisionisten: Gerd-Rüdiger Puin (expert op het gebied van oude koranhandschriften), Volker Popp (muntenexpert), kerkhistoricus Heinz Ohlig en taaldeskundige Christoph Luxenberg. Eerder verschenen er al meerdere artikelen in het dagblad *Trouw*.

Het klassiek-islamitische verhaal vertelt dat Mohammed vanaf 610 openbaringen heeft gekregen van God, die later zijn verzameld in de Koran. Mohammed was profeet en na zijn verhuizing van Mekka naar Medina in 622 ook staatsman van een religie die zich na zijn dood in 632 binnen 150 jaar uitstrekte van het huidige India tot Spanje. De grote vraag van de revisionisten is of dit verhaal wel klopt. Daarin onderscheiden ze zich van islam-critici en ex-moslims, die meestal wel kritiek hebben op de aard en moraliteit van de islam, maar toch ervan uitgaan dat het verhaal op zich waar is. Revisionisten stellen dat wetenschappelijk ter discussie. Het klassieke verhaal is vooral gebaseerd op de oudste biografieën over Mohammed, die dateren uit de tijd dat de islam al een gevestigde godsdienst is, zo'n 150 tot 200 jaar later. Deze biografieën zijn bovendien geheel gebaseerd op mondelinge overleveringen. De Koran zelf biedt geen directe historische aanwijzingen.

In hun kritische doorlichting maken de revisionisten gebruik van oude koranhandschriften, inscripties, archeologische vondsten, het getuigenis van munten en van de taalontwikkeling. Verscheidene revisionisten vermoeden dat de Koran verscheidene oorsprongen kent en niet in één periode op gezag van één persoon kan zijn geschreven; ze wijzen erop dat 'Mohammed' geen eenduidige historische persoon is; dat de islam een religie is die pas in de loop van de tijd een uitgekristalliseerde vorm kreeg en oorspronkelijk meer op een oeroude vorm van Syrisch christendom leek. Bovendien lijken de Arabisch-islamitische veroveringen eerder vanuit het Perzische Rijk te komen. Kortom, met wetenschappelijke scepsis beoefenen deze academici een vorm van historische kritiek, waarbij de resultaten van het onderzoek overigens sterk uiteen kunnen lopen.

Mulder en Milo hebben hun verhaal niet alleen uit persoonlijke interesse geschreven, maar ook om het werk van revisionisten onder de aandacht te brengen. Dat is belangrijk, want zij roepen veel weerstand op, niet alleen bij sommige moslims maar ook bij westerse geleerden. Het lijkt of er een taboe rust op de vragen die ze stellen. Van moslims is dat op een bepaald punt nog begrijpelijk. Wanneer het klassiek-islamitische verhaal niet klopt, staat ook de inhoud van de islam op het spel; het verhaal is immers zelf onderdeel van het geloof. De scepsis van westerse wetenschappers, die normaal geen enkele moeite hebben een religie historisch-kritisch te ontleden, ligt minder voor de hand.

Toch is daarmee niet alles gezegd. De inhoud van wat revisionisten ter tafel brengen – hoe boeiend soms ook – is af en toe in mijn beleving ver gezocht; de vergaande conclusies die daaraan verbonden worden, zijn dan ook niet altijd logisch. Misschien ligt de grootste bijdrage van de revisionisten wel – zoals Milo en Mulder benadrukken – in het stellen van gedurfde kritische vragen.

Een belangrijker kwestie is die van de vooronderstellingen van de wetenschappers. Uit het historisch-kritisch bijbelonderzoek is gebleken dat er op grond van dezelfde gegevens soms hele verschillende conclusies getrokken kunnen worden. In het recente historische onderzoek van het Nieuwe Testament (*the third Quest*, N.T. Wright e.a.) wordt bijvoorbeeld sterker dan voorheen

de historiciteit van de traditie benadrukt. Ik kan me voorstellen dat hetzelfde gezegd zou kunnen worden met betrekking tot historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan van de islam. De vraag is dus wel wat de betekenis van dit boek en het werk van de revisionisten precies is.

Daaruit vloeit ook de vraag voort naar de relatie tussen een westerse wereldbeschouwing en het omgaan met heilige teksten. Wat is de verhouding tussen historie en waarheid? Naast kritische vragen aan de islam stelt het revisionisme mijns inziens dan ook kritische vragen aan de (revisi-onistische) geleerde zelf en zijn wereldbeeld. De wetenschap heeft niet het laatste woord. In dat verband is er ook nog veel werk te verzetten om het – niet altijd ontorechte – wantrouwen dat er in de islamitische wereld tegen westerse geleerden leeft, te boven te komen. Is het mogelijk respect voor wat mensen geloven te combineren met oprecht wetenschappelijk onderzoek? Dat laatste geldt overigens niet alleen de islam, maar ook het christelijk geloof.

Amsterdam / Ede

B.J.G. Reitsma

WIJSBEGEERTE

Herman M. van Praag, *God en Psyche. De redelijkheid van het geloven. Visies van een jood*, Boom, Amsterdam 2009² (2008), 416 p., € 32,50 (ISBN 9789085063919).

Professor Van Praag noemt zichzelf een neo-dualist (en komt uit bij Descartes [Deel I – Excursie III]). Hij spreekt over psychische stoornissen als ziekten van lichaam en ziel. Natuurlijk bestaat dat niet zonder functionerend brein, maar monisme, reductie van ziel tot lichaam bestrijdt hij met kracht. Vandaar de aanduiding neo-dualist, al gaat het hem niet om de term. Dat mag wel opmerkelijk heten gegeven het feit dat Van Praag toch vooral bekend is geworden als de grondlegger van de biologische psychiatrie in Nederland, met internationale faam. Ondanks zijn leeftijd – hij zou zelf wellicht eerder zeggen ‘dankzij’ en bezwaar maken tegen dat ‘ondanks’ – is hij een nog altijd veel gevraagd spreker in binnen- en buitenland. Wat velen echter niet weten is dat hij altijd al naast zijn onderzoek op het terrein van de biologische psychiatrie, en vooral onderzoek naar depressie, belangstelling toonde voor het grensgebied van psychiatrie en religie, en daarover ook publiceerde.

Het boek bestaat uit 4 delen. Deel I *Divergenties* gaat over de grenzen tussen normale en abnormale religiositeit. Van Praag noemt religiositeit affiniteit met de religieuze grondgedachte, die het bestaan van God, een bovennatuurlijke instantie, die een fundamentele invloed uitoefent op het bestaan, inhoudt. Bepalend is ontvankelijkheid, zowel emotioneel als cognitief, voor het begrip God, affiniteit voor eredienst en rituelen, en aanvaarding van een mens- en wereldbeschouwing. Voor Van Praag is religieuze ontvankelijkheid een ‘normaal bestanddeel van de menselijke conditie’, normaal omdat het frequent voorkomt en functioneel is (27). Zodoende kan hij ook spreken over afwijkende religiositeit in de vormen van ongelooft, hypo- en hyperreligiositeit; daar worden nogal wat ‘noten’ gekraakt, zodat het niet helemaal verwonderlijk is dat Van Praag waarschuwt voor al te lange tenen hier en daar. Het boek kan een specimen van het nieuwe vak ‘neurotheologie’ genoemd worden (Deel I, hoofdstuk 2). Want ook van religiositeit en spiritualiteit moet gelden, net als van alle andere gedrag, dat er hersenfuncties moeten zijn die ermee samenhangen. De neurotransmitter Serotonine, bekend van angst en stemmingsproblemen, blijkt ook hier een rol te spelen. Van Praag bespreekt het met allerlei andere gegevens uitvoerig om vervolgens te laten zien dat deze bevindingen allerminst de eindoverwinning van het atheïsme of het demasqué van religie betekenen.

Deel II is het exegetische deel. Aan de hand van de geschiedenissen van bijbelse en buitenbijbelse figuren bespreekt Van Praag verlies van hoop (Saul), verlies en rouw (Job), strijd en multiple loyaliteiten (Flavius Josephus). In Deel III gaat Van Praag op zoek naar de *Convergenties* tussen psychiatrie en religie en spitst dat vervolgens toe op de vraag hoe die twee in zijn leven samenkomen. Dat geeft een heel persoonlijke invulling aan de thematiek. Het is de spanning tussen het individu als subject en unicum én het individu als deel van een collectivum die hem vanuit het judaïsme en in de psychiatrie intrigeren. Hij laat zien hoe die spanning hem in zijn wetenschappelijke arbeid leidde, zodat ineens maar niet zomaar blijkt 'dat de psychiater Van Praag tot op zekere hoogte naar de jood Van Praag is gemodelleerd' (251). Deel IV is een slotbeschouwing die handelt over *Geloof en rede*. Daaraan zijn toegevoegd excursies over (Joden)haat ('Jodenhaat acht ik een pathologisch verschijnsel met slechte prognose' [364]), verstarring in het joodse denken en over 'Ik en de ander' (tegen een overdosering van zelfverwerkelijking en individualisering).

Er gebeurt in dit boek veel meer dan hier weergegeven kan worden. Het gaat niet alleen over psychiatrie en religie. Het gaat veel dieper en breder. Dat is mede het gevolg van het feit dat Van Praag een veel bredere visie op psychiatrie heeft dan slechts een 'gewoon' medisch vak, hetgeen bepaald tegen de heersende stroom ingaat. Het gaat in dit boek samengevat om drie kernvragen: 1) de algemene vraag naar hoe hersenactiviteit omgezet wordt in 'non-materie', namelijk denken, willen, beleven en voelen; 2) de vraag naar wat het cerebrale substraat is van mijn 'zelf', mijn unieke en eenmalige ik; 3) de vraag of alles wat ik ervaar slechts alleen afhankelijkheid is van een functionerend brein of dat er elementen in voorkomen die daar boven uit stijgen en niet zomaar voor natuurwetenschappelijke exploratiemethoden toegankelijk zijn.

Ik ken geen Nederlandstalig boek dat ook maar in de buurt komt van wat hier heel specifiek geboden wordt.

Harderwijk

P.J. Verhagen

CULTUUR

Jan de Bas & Arie Bijl (samenstelling), *En wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren. Psalmen in de Nederlandse poëzie vanaf 1900*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 206 p., € 16,90 (ISBN 9789043517287).

Er is nauwelijks een gedicht te noemen dat het woord 'psalm' een grotere bekendheid heeft gegeven dan 'De moeder de vrouw' van Martinus Nijhoff, met als beginregel: 'Ik ging naar Bommel om de brug te zien.' De 'ik' in dit gedicht ziet een schip voorbijvaren met een zingende vrouw aan het roer en de laatste strofe luidt:

en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.

O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.

Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.

Voor de bloemlezing die De Bas en Bijl samenstelden kozen ze Nijhoffs dichtregel 'en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren' als titel. Ongetwijfeld een blikvanger. Het is overigens een regel die syntactisch nogal gewrongen is – en daardoor des te sterker opvalt! – iets wat behoort tot wat we dichterlijke vrijheid noemen.

De bloemlezing vertoont een grote diversiteit. Categorieën die sterk van elkaar verschillen zijn in de bundel samengebracht. Enkele van die categorieën zijn: gedichten met een moderne,

eigentijdse verwoording van de oude psalmen (Muus Jacobse, Gabriël Smit, Lloyd Haft); gedichten met slechts een zijdelingse verwijzing naar de psalmen (het gedicht van Nijhoff); totaal nieuwe ‘psalmen’, waarbij ondanks het woord ‘Psalm’ in de titel de relatie met de oudtestamentische psalmen nauwelijks aantoonbaar of op zijn minst onduidelijk is (Leo Vroman, die niet God maar een ‘Systeem’ aanroept dat hij wil doorgronden).

Positief is dat de samenstellers gedichten met blasfemische aspecten hebben willen vermijden. Toch zal menige lezer van mening zijn dat de diversiteit best wat had kunnen worden ingeperkt. Zo is van Arnon Grunberg een gedicht opgenomen met de titel ‘Psalm III – de details’. De oudtestamentische psalm tekent de rust in God, ondanks de tegenstanders (David op de vlucht voor Absalom). Zo niet bij Grunberg. Zijn ‘Psalm’ begint met de regels:

dit is waarvan mijn leven gemaakt is
handig verzwegen details

En de slotregels luiden:

sla niet door
als ze u ophangen
aan uw onderlip
schrik niet
uw ziel
is ook maar een toilettas
die mee moet op reis

Het woord ‘Psalm’ in de titel van dit gedicht lijkt mij er wel heel erg met de haren bijgesleept.

Voor de duidelijkheid: een dichter kan niet zonder een bepaalde vrijheid. Creativiteit heeft ruimte nodig. Ik kom nog één keer terug op het gedicht van Nijhoff, dat hij schreef in 1934. Bij de psalmregel die de dichter de zingende vrouw in de mond legt – ‘Prijs God, Zijn hand zal u bewaren’ – gaat hij met dichterlijke vrijheid te werk: men zal deze regel vergeefs zoeken in de toen vigerende psalmberijming van 1773. Maar de *intentie* van de psalmen vinden we er wel in terug en dat is het wezenlijke verschil met dichters als Grunberg en Vinkenoog.

De bundel biedt, in al zijn geschakeerdheid, zonder twijfel vele voorbeelden van verrassend taalgebruik en originele aanpak. Het boek is gemakkelijk hanteerbaar: de volgorde van de opgenomen gedichten is alfabetisch op auteursnaam, dus van Hans Andreus tot Jaap Zijlstra.

Ede

J. de Gier

BOEKAANKONDIGINGEN

Uwe Birnstein (Hrsg.), *Melanchthon klug & weise: Seine besten Zitate*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2010, 52 p., € 7,80 (ISBN 9783374027538).

Een biografie van Melanchthon brengt in dit boekje citaten bijeen. De hooggeleerde reformator belijdt: 'Es gibt nur einen einzigen Lehrer, der überaus einfältig, aber auch überaus zuverlässig ist: den göttlichen Geist, der ganz nahe an der Schrift ist und sich ganz schlicht in ihr ausdrückt.' Helaas ontbreken verwijzingen naar de bronnen.

H. van den Belt

Otto de Bruijne, Peter Pit en Karin Timmermans, *Ooit evangelisch. De achterdeur van evangelische gemeenten*, tweede druk, Uitgeverij Kok. Kampen 2009, 180 p., € 15,90 (ISBN 9789043516846).

Dat er van meet af aan veel belangstelling voor de hier genoemde uitgave bestond, blijkt wel uit het feit dat in korte tijd een tweede druk nodig was. Het boek snijdt een thematiek aan, die voor veel christenen actueel is. Op initiatief van De Bruijne, zelf lid van een evangelische gemeente, wordt een onderzoek verricht naar de motieven waarom personen die lid waren van een evangelische gemeente, deze verlieten. Het gaat concreet om een enquête onder 103 personen die langer dan twee jaar lid waren en bij het meedoen aan het onderzoek langer dan twee jaar geen lid meer waren. De resultaten van het onderzoek zijn bepaald schokkend te noemen. De redenen waarom men vertrok variëren van manipulatief gedrag in de gemeente tot gebrek aan diepgang bij de leidinggevendenden. 44 van de 103 personen – meest hoger opgeleiden – bezoeken geen kerk meer. Behalve de enquête vertellen ook vijf personen hun persoonlijk verhaal. H. Stoffels, P. Boersema en M. Klaver reageren op de onderzoeksresultaten. Een van hun conclusies is dat er wetenschappelijk vervolgonderzoek nodig is. Graag onderstreep ik het belang daarvan, als een spiegel voor evangelische gemeente en vooral ook voor andere kerken.

W. Verboom

Cd-rom Calvijn 2.0 werken vertaald in het Nederlands, Dioneth, Sebaldeburen 2009, € 99,-.

Dioneth staat voor Digitale Ontsluiters van Nederlandse Theologie. Deze uitgave van Zwitserse theologie bevat de *Institutie* in de vertaling van Sizoo, Calvijns commentaren, geschriften, brieven en bijna 300 van zijn preken. Ook is De Greefs, *Calvijn, werken en geschriften* opgenomen. Vergeleken met de versie Calvijn 1.0 is de zoekfunctie verbeterd, hoewel de gescande tekst nog niet vrij is van spellingfouten, omdat software voor tekstherkenning niet onfeilbaar is. Het is vervelend voor de gebruiker dat hij niet direct van start kan gaan, maar na registratie moet wachten op een activeringsbestand dat per e-mail toegezonden wordt. Dat kan zomaar langer duren dan de beloofde halve dag. Het bestand moet bewaard worden voor de aanschaf van een nieuwe computer, maar wie onthoudt zoiets? Goed dat er een beveiliging is, maar dit moet toch ook anders kunnen.

H. van den Belt

Follow up! Catechesemethode, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2006 e.v., 32-40 p. per deeltje, € 6,75 per deeltje; *Algemene handleiding*, 74 p., € 6,75.

Sinds 2006 verschijnen er deeltjes van de catechesemethode *Follow up!* Deze methode, bedoeld voor de reguliere jongerencatechese, wordt gebruikt in de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Nederlands Gereformeerde kerken en de Protestantse Kerk in Nederland. In de Algemene Handleiding wordt informatie geboden over het leerplan, de opbouw van de les, de plaats van de *Heidelbergse Catechismus* in de catechese, het Bijbellezende enzovoort. De klassiek getoonzette leerinhoud is verdeeld over vier leeftijdsgroepen (12-13; 14-15; 16-17; 18-19 jaar). Het geheel, bestaande uit 32 modules (werkboekjes), is over deze vier groepen verdeeld. De gekleurde en rijk geïllustreerde lessen zien er aantrekkelijk uit. Behalve informatie bieden de werkboekjes de mogelijkheid om op een interactieve manier de leerinhoud te behandelen. Het is bemoedigend te merken dat er telkens weer catechesemethoden verschijnen die inspelen op nieuwe ontwikkelingen in de geloofsvorming van jongeren.

W. Verboom

C.T. de Groot, *De leerling en zijn meester. Inhoud en doorwerking van Melanchtons visie op de prediking* (Apeldoornse Studies 54), Theologische Universiteit, Apeldoorn 2010, 82 p., € 9,95 (ISBN 9789075847277).

De auteur, drs. C.T. de Groot, heeft in het kader van het Melanchthonjaar zijn doctoraalscriptie uitgegeven: een Nederlandse vertaling van een werkje van Melanchthon over de prediking en een verhandeling van een anonieme leerling van de reformator over hetzelfde onderwerp. Het is mooi dat deze bronnen ontsloten zijn. De Groot vergelijkt en analyseert beide homiletische uitgaven. De bewerkte scriptie heeft soms het karakter van een opsomming. De klassieke retorica kende verschillende soorten toespraken. Omdat hij leren zo belangrijk vond, voegde Melanchthon er voor de prediking een aan toe: *genus disdascalium*. Zelf preekte Melanchthon niet in het Duits. Hij schreef aan Johannes Brenz "Ik kan niet preken." Toch hield hij op verzoek van Luther op zondagmorgen Latijnse Bijbellezingen voor buitenlandse studenten. Aanvang: 6.00 uur. De belangstelling was niettemin overweldigend.

H. van den Belt

P.C. Hoek, *Leven in de schaduw van de dood. Het bijstaan van ernstig zieken en stervenden*, Hersteld Hervormde Studies, deel 5, Uitgeverij Den Hertog BV, Houten 2009, 140 p., € 17,50 (ISBN 9789033122101).

In deze publicatie biedt de auteur, predikant in de Hersteld Hervormde Kerk, een pastorale handreiking aan ambtsdragers en anderen die betrokken worden bij ziek- en sterfbedden. Na een *Woord vooraf*, komen in negen hoofdstukken allerlei belangrijke aspecten van ziek zijn en het verkeren nabij het levenseinde aan de orde. Behalve bijbels-theologische gegevens worden ook inzichten uit de psychologie verwerkt. Belangrijke en ook ernstige zaken komen aan de orde. Mooi is dat de *Ziekentroost* een plaats heeft. Het goed gedocumenteerde boekje besluit met een literatuurlijst, waarmee de geïnteresseerde lezers geholpen worden om zich verder in het onderwerp te verdiepen.

W. Verboom

Guus Labooy, Nico den Bok en Arend Roos, *Die alle verstand te boven gaat? Verantwoord geloof tussen dogmatisme en scepsis*, (Utrechtse cahiers 3), Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 62 p., € 8,50 (ISBN 9789023923961).

De Stichting Utrechtse Studiedagen organiseert jaarlijks een studiedag om klassiek theologisch licht te laten schijnen op actuele theologische kwesties. Dit cahier – het resultaat van een van de studiedagen – behandelt de relatie tussen het geloof en de rede. Er komen in kort bestek heel wat fundamentele onderwerpen aan de orde, zoals de schepping, de incarnatie, de aard van de geschiedwetenschap. Daardoor worden soms te wat te snelle conclusies getrokken bijvoorbeeld dat de Doleantie een rechtstreeks gevolg is van het orthodox dogmatisme in reactie op vrijzinnig dogmatisme. De Utrechtse theologie heeft wel iets weg van de vroegere ethische theologie. In ieder geval wordt er naar een aantal ethische theologen verwezen. De visie dat we niet alles in de Schrift even geïnspireerd moeten noemen, komt daar mee overeen. Jammer dat er geen literatuurverwijzingen in het boekje staan. Die staan wel op de site www.utrechtsestudiedagen.nl samen met wat stellingen en discussievragen. Daaruit blijkt dat de auteurs wetenschappelijke theologie vruchtbaar willen maken voor het grondvlak van de kerk.

H. van den Belt

Frieda Mout-van der Linden, *De strik ontkomen. Ervaringen met occultisme*, tweede druk, Uitgeverij De Banier, Utrecht 2007, 104 p., € 10,- (ISBN 9789033607301).

In dit boekje gaat de schrijfster in op de gevaren van het occultisme, als het werk van de duivel. Occultisme is een verzamelnaam voor alles wat zich bezig houdt met het bovenzinnelijke of met demonische krachten (8). Duistere spelletjes, horoscopen en veel andere zaken komen aan de orde. Ook magnetisme is een duivelse kracht. De schrijfster vertelt over haar eigen ervaringen met magnetisme en iriscopie. Ze schrijft ook over de bevrijding uit de machten van satan. Het gaat om een leven in een levende relatie met Jezus Christus. Deze boodschap wil zij in dit boekje doorgeven.

W. Verboom

M.C. Mulder & A. Noordegraaf (red.), *Wees heilig. Joden en christenen luisteren naar Leviticus 19*, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 178 p., € 14,90 (ISBN 9789023023930).

Deze bundel laat fraai zien op welke concrete manier het Centrum voor Israëlstudies bezig wil zijn met vragen die een rol spelen in de ontmoeting tussen kerk en Israël. Men doet door samen met joden te luisteren naar het OT, in dit geval naar één bepaald hoofdstuk: Leviticus 19. Daar wordt de heiligheid van de Naam direct verbonden met het appèl tot levensheiliging, en de vraag is dan hoe joden en christenen dat horen. Het blijkt dat de laatsten de opgave van de heiliging toch sterk zien verbonden zien met de gave van Gods heil, terwijl de eersten de heiliging meer als een zelfstandige opgave zien. De joodse en christelijke contribuanten hebben wel op elkaars bijdragen gereageerd, maar die reacties zijn niet in de bundel opgenomen – enerzijds begrijpelijk, anderzijds toch ook wel weer jammer voor de geïnteresseerde lezer. Wat overblijft biedt intussen genoeg stof tot bezinning en verdieping.

G. van den Brink

Koen Raadt, *Twee gezichten, één islam*, vierde druk, GBU-grafici, Urk 2007, 64 p., € 4,95 (ISBN 9789057982385).

In dit geschrift biedt de auteur in kort bestek informatie over de Islam. Het gaat over het ontstaan, het wezen en de dynamiek van de Islam. Uit de Inleiding: 'Dit boek beoogt een bijdrage te geven

aan de zo noodzakelijk geachte maatschappelijke discussie over de integratie en haar grenzen. Kan het zijn dat de integratie van moslims in een westerse cultuur ongegrond is?

W. Verboom

H. Russcher, *Filippenzen. Brief aan hemelburgers* (serie Luisteroefeningen onder red. van W.J. Dekker en G. van Meijeren), Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 88 p., € 8,90 (ISBN 9789023924524).

In acht hoofdstukjes reikt de auteur voor bijbelstudie in kringverband en voor persoonlijke meditatie materiaal aan bij de lezing en bestudering van de brief aan de Filippenzen. Elk stukje begint met de perikoop te plaatsen in de actualiteit. In de vers-voor-vers uitleg wordt in kort bestek veel uitlegkundig materiaal geboden. Elk hoofdstukje eindigt met verwerkingsvragen en een kort gebed. De titel herinnert aan Filippenzen 3:20: de gemeente is onderweg en heeft haar domicilie in de hemel. De stijl is verzorgd. Zeer aanbevolen!

A. Noordegraaf

Arine Spierenburg-van Wijngaarden, *In Gods hand, Wat de doop wil zeggen, voor nu en straks*, Uitgeverij Boekencentrum/IZB/HGJB, Zoetermeer 2010, z.p., € 5,- (ISBN 9789023923947).

Er is in de christelijke gemeente veel behoefte aan basale informatie over de betekenis van de doop. Voor de IZB, HGJB en Boekencentrum was dit de reden om een zeer toegankelijk en aantrekkelijk boekje uit te geven tegen een lage prijs. Het leent zich uitstekend om als kerkenraad aan ouders te geven bij de geboorte van hun kind. Aan de betekenis van het verbond, maar ook aan de taak van de ouders wordt veel aandacht besteed.

W. Verboom

M. Vennik, *Zie ik verkondig u GROTE BLIJDSCHAP*, Documentatiecentrum Christelijke Gereformeerde Kerken, Veenendaal 2009, 37 p., € 8,50 (donateurskosten).

Dit is een interessante uitgave van het Documentatiecentrum van de Christelijke Gereformeerde Kerken. De auteur heeft 11.487 preken die in de CGK gehouden zijn, bekeken op tekstkeus. Enkele conclusies die hij trekt zijn: over Lukas 2 is het meest gepreikt. In de periode 1930-1945 is veel gepreikt over de profetische gedeelten van de bijbel. Vooral in de tweede wereldoorlog komt het boek Job vaak aan de orde. Een andere uitkomst is bijvoorbeeld dat van ds. J.H. Velema 2853 preken bewaard zijn die hij van 1938 tot 2007 heeft gehouden.

W. Verboom

Harmen van Wijnen en Herman van Wijngaarden, *Gereformeerd? IK?*, Serie Hot Items, Uitgeverij Boekencentrum / Jes, Zoetermeer 2010, 72 p., € 7,50 (ISBN 9789023923619).

Zullen jongeren over tien jaar nog weten wat gereformeerd-zijn is? Die zucht slaakte Harmen van Wijnen enige tijd geleden. Het is niet bij deze verzuchting gebleven. Dit boekje is een antwoord op de vraag wat gereformeerd is en waarom je gereformeerd zou zijn. In kort bestek komen op eenvoudige en toegankelijke wijze de kernzaken van het gereformeerde geloof aan de orde. De verhouding tussen Gods keus en onze keus, tussen Woord en Geest, zonde en genade. Het geheel wordt persoon toegespitst. De keus van de kernen is verantwoord, al lijkt me dat het verbond toch ook kenmerkend is voor het gereformeerde geloof. In een *Nawoord* wordt een prima, bruikbare samenvatting gegeven.

W. Verboom

INGEKOMEN BOEKEN

Beek, A. van de, *Is God terug?*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 120 p., € 11,50 (ISBN 9789021142661).

Benjamins, Rick (samenstelling), *Canon van de protestantse spiritualiteit in Nederland*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 219 p., € 19,90 (ISBN 9789043516938).

Boer, G., *Getroost leven en sterven. De eerste zeven Zondagen van de Catechismus*, Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2010, 156 p., € 15,90 (ISBN 9789033608513).

Bouter, P.F., *Athanasius*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 160 p., € 17,50 (ISBN 9789043517669).

Dekker, Gerard, *Leren geloven met Bonhoeffer. Teksten en commentaar*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 116 p., € 14,90 (ISBN 9789021142678).

Deijl, Aarnoud van der, Jong, Stephan de, Spijkerboer, Anne Marijke (red.), *Doornse Catechismus. Oude vragen, nieuwe antwoorden*, Uitgeverij Kok ten Have, Kampen 2010, 159 p., € 14,90 (ISBN 9789043517461).

Greidanus, Sidney, *Preaching Christ From Ecclesiastes. Foundations for Expository Sermons*, W. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2010, 340 p., \$ 26,- (ISBN 9780802865359).

Kater, M.J., *Kom en zie. De plaats en betekenis van de pre-existentie van de Zoon belicht vanuit de theologie van Kuschel, Pannenberg en Gunton*, deel 1, Theologische Universiteit, Apeldoorn 2010, 395 p., € 33,95 (ISBN 9789075847284).

Kruijf, Gerrit de en Jong, Wietske de (red.), *Een lichte last. Protestantse theologen over de kerk*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 371 p., € 27,50 (ISBN 9789023924401).

Ouweneel, Willem J., *De kerk van God, deel I. Ontwerp van een elementaire ecclesiologie*, Uitgeverij Medema, Heerenveen 2010, 560 p., € 37,95 (ISBN 9789063535919).

Ouweneel, Willem J. en Korte, Gerard de, *Rome en Reformatie. Overeenkomsten en verschillen na vijfhonderd jaar Hervorming*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2010, 139 p., € 14,95 (ISBN 9789063535834).

Paul, M.J., Brink, G. van den, Bette, J.C., *Studiebijbel Oude Testament. Bijbelcommentaar. Psalmen I*, Centrum voor Bijbelonderzoek, Veenendaal 2010, 917 p., € 65,- (ISBN 9789077651070).

Romkes, Age, *Openbaring. Uitzicht op het Rijk van God*, Serie 'Luisterend leven', Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 112 p., € 11,- (ISBN 9789023924852).

Slot, E. van 't, *Openbaringsnegativisme. Bonhoeffers kritiek op Barths actualistische geloofsbegrip*, Uitgeverij Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2010, 288 p., € 27,90 (ISBN 9789023924791).

Stoellger, Philipp, *Passivität aus Passion. Zur Problemgeschichte einer 'categoria non grata'*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 546 p., € 109,- (ISBN 9783161491702).

Velde, Dolf te, *Paths beyonds Tracing out. The Connection of Method and Content in the Doctrine of God, examined in Reformed Orthodoxy, Karl Barth and the Utrecht School*, Eburon, Delft 2010, z.pr., z. pag. (ISBN 9789059723665).

Vreekamp, Henk, *De tovenaer en de dominee. Over de verschijning van God*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 320 p., € 19,90 (ISBN 9789023924432).